

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	16A
'Aho	Mōnite, 9 Sepitema 2019

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

'Eiki Minisita Toutai

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisita Ngoue

Samuela 'Akilisi Pōhiva

Sēmisi Lafu Sika

Lord Ma'afu Tuku'aulahi

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Dr. Tu'i Uata

Māteni Tapueluelu

Sione Vuna Fa'otusia

Sēmisi Tauelangī Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Penisimani 'Epenisa Fifita

Losaline Ma'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Ma'afu

Lord Vaha'i

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'i'āfitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Siaosi Sovaleni

Tēvita Lavemaau

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Sāmiu Kuita Vaipulu

'Akosita Lavulavu

Vātau Hui

asenita

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Ui ‘a e Fale.....	7
Poaki.....	7
Me’a e ‘Eiki Sea Le’ole’o.....	8
Līpooti Fakata’u Potungāue Polisi Tonga 2016-2017.....	8
Tokanga hā ‘ikai lava ai ‘osi likuluti ha polisi ke hoko ko ha konisitapele.....	9
Fiema’u fakama’ala’ala ki he ni’ihi mēmipa fuakava mo ‘ikai fuakava he polisi.....	9
Tali ki he kehekehe kau memipa polisi fuakava mo ta’efuakava.....	9
Fokotu’u fakamatala mai Minisita Polisi ki he ngaahi palopalema fakasosiale hoko he fonua 10	
Fokotu’u tukuhifo Lipooti Fakata’u Potungāue Polisi 2016-2017.....	11
Fokotu’u tukuhifo kotoa ki he Kōmiti Kakato Lipooti Fakata’u Potungāue Polisi.....	11
Fokotu’u tukuhifo kotoa mo e ‘u Lipooti ‘A’ahi Fale Alea ki he Kōmiti Kakato.....	12
Kole ha taimi ke to e talatalanoa’i mo e potungāue Tu’utu’uni ki he ngāue mamata tofua’a ‘i Vava’u.....	12
Tali Pule’anga ki he fakatangi fekau’aki mo e kole Vava’u 15 fekau’aki mo e Tu’utu’uni ngāue mamata tofua’a.....	13
Tali Pule’anga te’eki ha launga mei he ngāue’anga mamata tofua’a ‘a Vava’u.....	14
Tokanga lahi Vava’u 15 ki he Tu’utu’uni 2018 he ‘e uesia ai ngāue kau ngāue he mamata tofua’a.....	15
Kei hokohoko atu pe talatalanoa mo e tafa’aki ngāue mamata tofua’a.....	17
Fakama’ala’ala ki he Va’a e Leipa nau tokangaekina ‘isiu fakangāue mamata tofua’a.....	18
Lāunga kau ngāue ki he Tu’utu’uni ke fakahoko ‘aki ngāue ki he mamata tofua’a.....	18
Kamata ke mā’opo’opo lelei ngāue ki he Tu’utu’uni ngāue mamata tofua’a.....	19
Tui tonu ke fakangatangata laiseni ki he ngāue mamata tofua’a pea ‘oange monu’ia ma’a e Tonga.....	20
Tokanga ki he taimi pau ke faka’ilo ‘a e kau ta’ema’u laiseni ki hono ki’i vaka.....	21
Lāunga mei ‘Uiha ki he’enau mīsini ‘uhila sola.....	22
Fakamālō’ia e Pule’anga he tokoni hono uta fua fonua Ha’apai ki muli.....	23
Tokanga ngali fepaki fokotu’utu’u Pule’anga mo ‘enau kaveinga ‘ekonomika tu’uloa.....	26
Fokotu’u ke ‘osi taimi mamata’i tofua’a & toutai’i tofua’a mei he feitu’u kitu’a ‘ekonomika sone ‘a Tonga.....	28
Poupou ke faka’atā hono toutai’i e tofua’a.....	31

Tui Pule'anga lahi ange maumau mo e uesia ki he fonua ka fakangofua toutai'i tofua'a	32
Uesia mo e koloa hū ki tu'apule'anga.....	33
Taukave ko e fokotu'u toutai'i e tofua'a mei he kongatahi kitu'a 'a Tonga.....	34
Fehu'ia pē 'oku maumau'i nai e tu'utu'uni Fakamaau'anga fekau'aki mo e fili e Poate Liiki	35
Fakahā 'ikai maumau'i fānau ako vā'inga liiki 'enau totonu ke fakahā honau le'o	35
Fakatonutonu 'oku 'ikai feinga fānau vā'inga ke liliu tu'utu'uni Fakamaau'anga.....	36
Fokotu'u ke fakakaukau'i me'a ki he lelei ma'a e fonua koe'uhi ko e kalusefai fai fānau vā'inga.....	37
Tui 'oku fakapotopoto 'oua fakapolitikale'i e sipoti.....	37
Tokanga ki he tukuhau na'e tānaki fakataumu'a ke fakalalakaka'i 'akapulu fakalotofonua....	40
Kole fakama'ala'ala pē 'oku 'i ai ha patiseti mavahe MIA ke fakalalakaka 'akapulu	41
Fehu'ia tu'unga ngāue Kōmiti Lao ki he talatalanoa mo e kakai he ngaahi Lao 6 Pule'anga..	43
Fehu'ia tu'unga 'i ai ngāue Kōmiti Lao ki he'enau Lipooti ki Fale Alea.....	44
Tali e Kōmiti Lao ki hono fehu'ia tu'unga 'i ai 'enau ngāue ki he'enau Lipooti	44
'UHINGA ki he fokotu'u mei he Pule'anga ke toloi fakahū mai Lipooti Kōmiti Lao ki Fale Alea	44
Tui 'ikai ha mafai Fakamaau'anga ke ta'ofi ngāue e Fale Alea.....	45
Tui 'ikai faitu'utu'uni mai Fakamaau'anga ki he Fale Alea	45
Kole ki he Pule'anga ke nau maau he 'isiu fekau'aki mo 'ene ngaahi Lao fakavavevave	46
Taukave 'ikai faitu'utu'uni e Kōmiti ki he ngāue Fale Alea.....	46
Poupou ke fakahū mai ki Fale Alea Lipooti 'a e Kōmiti Lao	49
Tokanga na'e faitu'utu'uni tokotaha pē Sea 'ikai ko e Fale felave'i mo e Lao 6 Pule'anga	50
Kole ko e hā me'a 'e lelei mo langa hake ki he Fale pea fai ia.....	51
Fakamālō'ia e Minisita Leipa fekau'aki mo e totongi & kau 'eiki vaka kalasi ono	51
Tali 'e Niua ke ngāue'aki vaka lafalafa Niua ki Ha'apai 12 & 13.....	52
Fakamahino ko e vaka lafalafa ma'a Niua	55
Tokanga ki he hokohoko atu palopalema he fepuna'aki mo e ongo Niua	58
Kole ke ngāue Kōmiti Fefononga'aki ki he 'isiu fekau'aki mo e palopalema vakapuna ki he ongō Niua	58
Fokotu'u ke fakangāue'i fānau ongo Niua he Potungāue Leipa & si'isi'i ai fakamole	59
Tali ke fakangāue'i fānau 'osi ako lelei he Potungāue Leipa kae kamata lau 'aho	60
Fakama'ala'ala he polokalama tokoni ki he fānau mei Tokelau e Pangike Māmani.....	60
Kole ha tokoni fakapa'anga mei he Pule'anga ki he sipoti e kāinga 'i Tīsema	63

Kole ha tali mahino pē ‘e kau ‘apiako Sia’atoutai he ‘inasi ha tokoni mei he Pule’anga..... 64

Tokanga ‘ikai potupotu tatau faingamālie ma’u ngaahi ‘api ki he ma’u monū’ia vahe mei he Pule’anga..... 65

Tali Pule’anga ki he ngaahi polokalama tokoni ki he ako 65

Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai ‘inasi ai ‘apiako Sia’atoutai he vahe he ko e ako fakapalofesinale 66

Fakapapau’i ‘e he Minisita Polisi tu’ulahoko ai pē hopo Pule’anga mo e Fale Alea 68

Kole ki he Kōmiti Lao ke fai ‘enau fakapotopoto pea fakafoki mai ‘u Lao 6 Pule’anga ke alea’i 68

Kelesi..... 68

Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga 69

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite, 9 Sepitema 2019

Sātini Le’o: Me’a mai e Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá. (Lord Tu’ilakepa).

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hou’eiki, mou me’a ai pē i ‘olunga. Kole ki he Fakafofonga, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MIA* ke ne fai ‘etau lotú, pea tau toki hoko atu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō. (Hoko atu e Failotu).

<006>

Taimi: 1015-1020

(Kei lele ‘a e lotu)

<007>

Taimi: 1020-1025

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kalake, fai ‘etau taliuí.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmiá mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he pongipongi ni, ‘aho Mōnite 09 Sepitema, 2019.

<008>

Taimi : 1025-1030

Kalake Tepile : .... (na’e lele heni ‘a e taliui e Hou’eiki Mēmipa)

‘Eiki Sea kole ké u to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisita Fonua, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Akosita Lavulavu. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē ‘a e taliui.

Poaki

Ko e poakí, ‘Eiki Sea Fale Aleá poaki folau, poaki mai ‘a e ‘Eiki Pālēmia, poaki mai mo e ‘Eiki Minisita Mo’uí mo e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’angá, poaki mo e ‘Eiki Minisita ‘a e *MEIDECC*, pēhē kia ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō ‘okú ne poaki ‘i he houa pongipongi ‘o e ‘ahó ni, poaki tengetange ‘a ‘Eiki Nōpele Fusitu’ a pea ‘oku kau he poakí ‘a Siasoi Sovaleni pea mo Tēvita

Lavemaau. Ko e Hou'eiki te'eki tali mai honau uí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a e 'Eiki Sea Le'ole'o

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō Kalake. Tapu ki he 'Otua Mafimafi hotau lotolotonga. Fakatapu atu ki he Tu'i 'o Tonga, Tupou VI kae 'umā'ā 'a e Ta'ahine Kuini mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fonuá kae 'umā'ā 'a Ha'a mā'āpule kae 'umā'ā kakai e fonuá. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele e Falé kae 'umā'ā e Hou'eiki Minisita e Kapinetí. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'umā'ā 'etau kau ngāué.

Hou'eiki, tau fakafeta'i kōtoa pē ki he 'Otua Mafimafi he pongipongi faka-kōloa ko ení nēongo 'oku lahi 'a e poaki pea 'oku 'i ai mo e tengetange kā 'oku ma'u pē 'a e *quorum* ko ē 'o fakatatau ki he 'etau Tohi Tu'utu'uni mo e Kōnisitūtoné 'o fekau'aki pea mo e tokolahi mo e vaeua e Falé, 'io, pea 'oku 'i ai leva 'a e totonu ke lele e Falé 'i he 'ahó ni.

'Oku ou vakai atu pē 'oku mou laumālie lelei pē kōtoa 'a e Hou'eiki, kā koe'uhi ko e fu'u lōlōa foki 'etau mālōlō, 'i ai foki mo e kole ke toloi 'o toloi mai ai pē ko ení 'o tau toki hū mai 'i he 'ahó ni, pea 'oku lahi 'a e ngaahi ngafa fatongia. Mou me'a atu pē ki he tēpile 'a e Pule'angá, 'oku 'i ai 'a e ni'ihí 'o e kau Minisita 'oku nau tau mai 'a ho'atā pea 'oku 'i ai 'a e ni'ihí 'oku nau toki tau mai he Pulelulú, Tu'apulelulú kā kuo 'osi 'omai pē 'enu tohi poaki. Fakamanatu atu pē kiate kimoutolu, 'omi 'a e tohi poaki 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafānuu. Kuo 'osi a'u mai mo e tohi poaki 'a e 'Eiki Pālēmiá. Fakamālō atu ki he Sekelitali 'a e Kapineti hono 'omi 'a e tohi poaki mo kimoutolu kōtoa pē kau Mēmipa 'o kapau 'oku 'i ai ha'amou tohi poaki.

<000>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Sea Le'ole'o: ... fakakoloa e kakai e fonuá 'oku hā e mafimafi e 'Otuá hotau lotolotonga, māfana pea 'oku ulu mai e la'ā he 'aho fakakoloa ko ení, kei vilingia pē fuká hotau fonua. Pea 'oku tau ta'imālie 'i he nonga mo e fiemālie, fiemālie 'a e 'Otuá 'oku tō hotau fonua ni.

Līpooti Fakata'u Potungāue Polisi Tonga 2016-2017

Hou'eiki mou me'a hifo ki he 'etau 'asenitá. Ko 'etau 'asenitá ena 'i mu'a 'ia moutolu Hou'eiki. Ko e Līpooti Fakata'u 'a e Potungāue Polisi Tonga 2016-2017. Līpooti Fakata'u 'a e Polisi Tonga 2017-2018. 4.3 ko e Līpooti Fakata'u 'a e Komisiona Ngāue Fakapule'anga ki he 2017-2018. Fā *point four*, fā, Līpooti Fakata'u 'a e MEIDECC 2017-2018. 'I ai ha fokotu'u. Poupou. Ko ia 'oku loto ke tali e 'ū līpooti ko ení 'a e līpooti ko ē, ko 'ene tali ko ení Hou'eiki ko 'ene tali ko ení he 'ikai ke to e fai ha feme'a'aki ki ai. Koe'uhiā pē 'oku fu'u fuoloa pē 'etau ngāue pea ko 'eku fokotu'u atu pē ko ē pea ko ē 'oku poupou. Pea ko 'etau pāloti eni. 4.1. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Līpooti Fakata'u 'a e Polisi Tonga 2016-2017. 'Io 'Eiki Nōpele mei Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu ki he Tokoni Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisita e Kapinetí. Kapu e tala fakatapu fakalukufua. Ko u ki'i fehu'i pē au ki he 'Eiki Minisitā. Fehu'i pē 2 ko e 'uhingá ki he ngaahi fa'unga 'o e ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E 'Eiki Nōpele fakamolemole. Ko u pehē pē mu'a kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke fie me'a ki ai, fokotu'u, fokotu'u mai pē ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō ke mou feme'a'aki koe'uhī ka tau nounou ka tau nga'unu 'etau.

Lord Tu'i'āfitu: See ko e ki'i fakahoha'a pē eni ia ki'i me'a nounou pē. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'ane fu'u mamafa ke 'ai ke to e tukuhifo .

'Eiki Sea Le'ole'o: Ke mea'i 'oku 'ikai foki ke u lave'i ki he loto e toenga e kau Mēmipa na'a lahi e feme'a'akí ia pea ...

Lord Tu'i'āfitu: Ki'i fehu'i pē eni ia 'a'aku ia ki he Minisitā fakamahino kae ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ok, pē me'a mai e Feitu'u na ia.

Tokanga hā 'ikai lava ai 'osi likuluti ha polisi ke hoko ko ha konisitapele

Lord Tu'i'āfitu: Ko e 'uluakí pē ia 'e Sea ko 'eku fehu'i pē 'aku ki he fa'unga e ngāue 'a e Polisí ki he Minisitā, 'a e 'uhinga e, 'o e kau ngāue mo e mēmipa fuakava mo e mēmipa 'ikai fuakava, 'ene 'asi ko eni he peesi 2, fakamolemole 'i he peesi 10 mo e peesi 8. Ko e fehu'i 'uluakí pē ia. Ko hono uá pē ki he 'Eiki Minisitā. 'Oku lave'i 'e he motu'a ni ko ha polisi ke hū 'o polisi 'oku pau pē ke likuluti (*recruit*). Pau ke nau fou he polokalama 'o e ako ki he polisí. Ko e fehu'í, ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke lava ai 'a e tu'unga 'a e ngāue 'o e taimi ke fai e teu ha polisi, ke 'osi e likuluti pea hoko ko ha konisitapele. Ke lava pē ke ne ma'u ai e tu'unga ma'olungá hangē ko e Pule Polisi. Mahino pē ki he motu'a ni ia 'a e tu'unga fakaakó. Ka 'oku teu'i lelei pē tangata polisí mei lalo he likuluti mo 'ene taukeí ke, pē 'e malava ke a'u ki ha tu'unga 'oku to e ma'olunga ange 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane *qualification*. Ko e fehu'i pē ia mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na Sea fakamolemole ko e kole pē ke ki'i fakahoko mai angé kongá 'uluaki e fehu'í na'e 'ikai ke u fu'u ma'u lelei fakamolemole.

Fiema'u fakama'ala'ala ki he ni'ihī mēmipa fuakava mo 'ikai fuakava he polisi

Lord Tu'i'āfitu: Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia he tēpile 2, peesi 8, 'a e 'uhinga 'o e kau mēmipa fuakavá mo e kau mēmipa 'ikai fuakavá. He 'oku fakalukufua ai 'a e tokolahi 'o e kau ngāue potungāue 'a e Feitu'u na. Ko e toko 434, pea mo hono, mahalo si'i pē, mahalo mea'i lelei pē 'e he Feitu'u na. Mālō.

Tali ki he kehekehe kau memipa polisi fuakava mo ta'efuakava

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea Le'ole'o kae pehē ki he 'Eiki Tokoni Palēmiá, Hou'eiki 'o e Falé kae pehē ki he kaungā Fakafofonga 'o e Kakaí. Kae fai atu ha fakalavelave ki he fehu'i 'oku fakahoko maí. Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki pea mo e lotu lelei kuo kamata'aki e ngāue e pongipongi ni. Hono manatua e ni'ihī he mohenga 'o e mamahí. Sea ko e fehu'i ko ē 'oku fakahoko mai fekau'aki pea mo e, ko e hā e kehekehe 'o e kau 'ofisa 'oku fakafuakava'i mo kinautolu 'oku 'ikai ke fakafuakava'i. 'Oku 'uhinga pē eni ia, 'oku 'i ai e kau ngāue, ko e kau likuluti ko ē 'oku fakafuakava'i ko e kau polisí ko e kau 'ofisa ia 'oku nau *take* e *oath* pē ko e fuakavá, ko e kau 'ofisa polisi totonú ia. Pea 'oku 'i ai leva mo e kau siviliane 'oku fakahū kinautolu 'o ngāue ko e tokoni ki he ngaahi ngāue fakalosisitika mo e ngaahi ngāue kehe

pē ‘oku ‘ikai ko e kau tonu ia ki he ‘elito ‘o e ngāue fakapolisi. ‘Oku ‘ikai ke nau fuakava kinautolu, kau ai e ni’ihi ia ko e kau ...

<001>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Minisitā Polisi: ... ko e ni’ihi ‘oku nau ngāue ki he tafa’aki faka-*media*. ‘A ia ko e ni’ihi ko ē ‘oku ‘ikai ke nau fuakava kinautolu ‘o fai e fuakava ‘oku fakahoko ko ē ‘oku fai he kau polisi. Ko e kehekehe pē ia Sea. ‘I muli ngāue lahi ‘aki eni ke fakatokolahi mai kinautolu ‘o tokoni ‘i he ngaahi ngāue ‘oku ‘ikai ko ha ngāue faka-polisi totonu. Puke ‘o e kakai, fakatotolo ‘o e kakai, faka’ilo ‘o e kakai, ‘ave ki ‘api polisi ‘o e kakai. ‘A ia ko e *call* pē ko e ‘ēlito ia ‘o e ngāue fakapolisi. Ka ‘i he toenga ‘o e ngaahi ngāue poupou fakakalake ko ē ‘oku ‘omai fakataimi pē ia me’a fakapa’anga pē ia ‘ikai ke nau fuakava kinautolu ia.

Ko e fehu’i hono uá ‘oku pehē ko e hā ‘oku ‘ikai ke lava ai ha ni’ihi ‘oku ‘osi *recruit* ‘o a’u ki he ngaahi lakanga ma’olunga? ‘Oku hoko pē ia Sea he taimi ni. Hoko pē ia. Ni’ihi ‘oku nau *recruit* ngāue fuoloa ‘oku ‘ikai ko e pehē ko e ako ‘ata’atā pē ka ‘oku nau ngāue fuoloa ‘ikai ke ‘i ai ha faka’ilonga ako. ‘Oku ‘atā pē ke nau tohi ki he ngaahi lakanga. Ko e ngāue ko eni Sea ‘oku ‘ikai ke ‘ave ia ki he *PSC* pē ‘omai ki he motu’a ni. ‘Oku ‘i ai pē ‘enau kōmiti ‘anautolu ‘oku ui ko e *PEC (Police Employment Committee)* ko nautolu pē ‘oku nau hanga ko ē ‘o fakakaukaua ‘a e ngaahi *criteria* ka ‘oku ‘atā e taha ke tohi kātoa ki ai ha ni’ihi ‘oku *interest*. Ko hono tuku mavahe ‘o e Minisitā mei a’i ko hono ‘uhinga ke faka’ata’atā ke mahino pē ‘oku tau’atāina ‘a e ngāue ‘oku fa’i pea mo e hikihiki lakangá pē ‘Eiki Sea. Ko e ki’i tali nounou pē ia ki he fehu’i ‘oku ‘omai. Fokotu’u atu mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io Minisitā Ako.

Fokotu’u fakamatala mai Minisita Polisi ki he ngaahi palopalema fakasosiale hoko he fonua

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Tapu mo e Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu ki he Hou’eiki Nōpele ‘o e fonua, tapu mo e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí. Sea ‘oku tau fakafeta’i ki he ‘Otua hangē ko e lotu kuo tau fanongoa mālō ho’o laumālie lelei, laumālie e Hou’eiki kamata e Fale Alea ‘i he ‘aho ko ení.

‘E Sea ko e kole pē ‘aku pē ia. ‘Oange mu’a ha faingamālie ‘o e Minisitā Polisi ke ne fakamatala to’oto’o me’a lalahi fakalukufua mai pē ki he’ene potungāue pea ‘osi ko iá pea tau toki pāloti leva. He ko e motu’a ni ia ‘oku fie fanongo ia ki he ‘aisí mo e malisuana mo e ‘ū me’a ko iá. Kae, ko u tui ‘e fie me’a pē ki ai e Hou’eiki ‘o e Falé pea pehē ki he kakai ‘o e fonuá nau me’a mai ki ai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Minisitā. Minisitā tau ‘ai pē ke nounou ‘etau ngāue fakamolemole ē. Ko e me’a ko ē na’a ku ‘uhinga atu ai ke mou tokanga ki he’etau ngāue. Ko ‘eku pehē atu pē tau pāloti pea te tau pāloti. Pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha’o fokotu’u pea ke fokotu’u mai koe’uhí pea poupou’i ‘o fakatatau ki he’etau Tohi Tu’utu’uní. Pea te u tu’utu’uni leva ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō pea ‘ave leva ia ki he Sea Kōmiti Kakatō ke fai ha feme’a’aki ki ai ‘o hangē ko e me’a ‘oku ke me’a ki a’i. Ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ko ‘ene fehu’i pē ‘a’ana ‘e

ua pea ka ‘osi pē ia kuo ‘osi ka tau hoko atu tautolu ‘etau me’á. Pea kapau ‘oku ke fokotu’u mai he Feitu’ú na pē ko e hā e me’a ‘oku ke me’a ki ai e Feitu’ú na.

‘Eiki Minisitā Ako: Ko ia ko e fokotu’u atu ke ‘i ai ha fakamatala ke me’a mai ‘a e Minisitā Polisi ke fakamatala ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku tau fekuki mo ia he ngaahi ‘aho ni ‘a e ‘aisi mo e malisuana mo e ‘ū me’a ko ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ako: Ko au.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ai ke fakapolofesinale ‘etau ngāue ‘i Fale Alea ní. Me’a mai ke fokotu’u mai ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō kae pou pou’i he kau Mēmipá ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha pou pou kae fai hoku fatongia ka tau nga’unu.

Fokotu’u tukuhifo Lipooti Fakata’u Potungāue Polisi 2016-2017

‘Eiki Minisitā Ako: Ko ia Sea. Fokotu’u atu ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki ai? (Ne ‘i ai e pou pou)

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Sai tukuhifo ia. Sio ki he nounou. Tukuhifo ia ki he Kōmiti Kakatō ke tau hoko atu ki ai. Līpooti 4.2 ko e Minisitā Polisi ai pē. ‘Oku ‘i ai ha fokotu’u ? ‘Oku ‘i ai ha pou pou ? ‘Io.

Fokotu’u tukuhifo kotoa ki he Kōmiti Kakato Lipooti Fakata’u Potungāue Polisi

Lord Tu’iha’angana: ‘Io ‘Eiki Sea ko ‘eku fokotu’u ‘a’aku ia. Tapu mo e Feitu’u na mo e, fakamālō atu ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ‘oku ki’i fuoloa ‘etau mālōlō. He nau ‘ai pē au ke u tu’u hake ‘o fai e fokotu’u ko eni ‘oku fai he Minisitā ‘uhingá pē he ‘oku fiema’u ‘oku mahu’inga ‘a e me’a mai ‘a e Minisitā Polisi. He ‘oku tau fanongo pē he ngāue ‘a e Potungāue ko eni ‘o fekau’aki mo e faito’o konatapu. Ka nau lau pē au ki he ‘etau ‘oatu pē au e līpooti fakamuimui e 17/18 ‘a ē ‘oku hā ko eni he peesi 10. Ka ‘oku mahu’inga pē ke fakamatala mai ‘e he, me’a mai he ‘Eiki Minisitā ki he Fale Aleá mo e kakai ‘o e fonuá fekau’aki mo e kaveinga mahu’inga ko iá. Ka ko e, pē ‘e lava pē ke u fokotu’u atu ‘e au ‘a e ‘ū fakamatala fakata’u ko eni ke tukuhifo mu’a ki he Kōmiti Kakatō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ? Fokotu’u mai he ‘Eiki Nōpele pea mei Ha’apai ...

Lord Tu’iha’angana: ‘A e 4.1, 2, 4.3, 4.4.

‘Eiki Sea Le’ole’o: 4.2, 4.3, 4.4 tatau mo ‘etau ‘asenitá. ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki ai? (Ne ‘i ai e pou pou) Tukuhifo kotoa ki he Kōmiti Kakatō. Sai tukuhifo ia ki he Kōmiti Kakatō ē. Hou’eiki hoko atu ki he fika 5 ‘o ‘etau ‘asenita ko e ngaahi līpooti ia mei he ngaahi vāhenga. Hangē ko ia ko e me’a ‘oku mou mea’i na’a tau ki’i mālōlō pea na’e kau ai ‘a e ‘a’ahi faka-Fale Alea ‘a e mēmipa takitaha...

Taimi: 1040-1045

'Eiki Sea Le'ole'o: ... 'o a'u ki he *show* pea mo e. Me'a mai e 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Fokotu'u tukuhifo kotoa mo e 'u Lipooti 'A'ahi Fale Alea ki he Kōmiti Kakato

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea kātaki pē, te u fokotu'u atu pē mu'a pea mo ia, mo e kalasi me'a mo ia, 'oku ou tui 'oku fiema'u pē 'e he kau Fakafofongá, ke nau me'a mai 'o fakamatala'i 'enau lipooti. Ke fokotu'utu'u'i kātōa ai pē mu'a, kātaki.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku 'i ai ha poupou? Ko e fokotu'u pē 'e he Feitu'una kae poupou'i mai 'e ha ni'ihi. 'Oku 'i ai ha poupou ki he fokotu'u ko eni, ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato? Poupou, Sai, tuku hifo ia ki he Kōmiti Kakato. 5.1, 5.2, 5.3, 5.4, 5.6, 5.7. 'A ia ko e Fakafofonga Fika 3, Tongatapu 3, Tongatapu 5, Fakafofonga 'Eua 11, Ha'apai 12, Vava'u 14, pea mo Niua 17. Mālo Hou'eiki, kimu'a pea tau liliu 'o Kōmiti Kakato. 'Oku 'i ai ha me'a kehe? Fuoloa foki 'etau mālōlō, 'i ai pē e ki'i konga 'oku ui ko e talatala hotau 'api ni. Me'a mai, kamata mai 'e Vava'u 15, hoko mai leva a Ha'apai 12.

Kole ha taimi ke to e talatalanoa'i mo e potungāue Tu'utu'uni ki he ngāue mamata tofua'a 'i Vava'u

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Fakatapu foki ki he 'Eiki Tokoni Palēmia, mo e Hou'eiki Minisitā, pehē foki ki he Hou'eiki Nōpele, kae 'uma'ā e Fakafofonga e Kakaí, 'Eiki Sea. Sea, mālō mu'a 'etau lava ki he pongipongi ni. Ko e ki'i me'a pē 'oku ou fie fakahoha'a ai, 'Eiki Sea, ko eni 'oku 'i heni tonu 'a e Tokoni Palemiá, fekau'aki mo e fakataha ko ē na'e fai 'i Vava'u, mo e kau Tonga ko ē 'oku ngāue 'i he ngāue'anga ko eni mamata tofua'a. Na'e fai foki e faka'amu ke kole ke toloi he na'e 'ange pē e tu'utu'uni ia, ke 'osi mai ki he 'aho 31 ko ē 'o 'Akosi. Pea na'e kole 'e he si'i kau ngāue, 'oku nau mo'ua he 'oku nau lolotonga lele 'a e mamata tofua'á 'i he lolotonga ni, kae 'ai ha taimi. Pea na'a ku fetu'utaki *e-mail* ai ki he Tokoni Palēmia, kae 'uma'ā e CEO, talu eni mei 'Akosi, 'e 'osi mo Sepitema, 'ikai ke tali mai. Tu'o fīha 'eku fetu'utaki telefoni mo e me'a tatau pē. 'Oku folau, pē 'ikai ke 'i 'ofisi, 'i he ngaahi tali ia ko ē 'oku 'oangé, Sea, pea 'oku ou kole pē, kātaki pē 'e Tokoni Palēmia, ko e feingá na'a 'i ai ha ki'i taimi 'e faifai pea ongo ai 'a e le'o 'o e mātu'a ko ení, ko e ngāue'anga eni 'oku ma'u ai e fo'i mā, mo e totongi ako 'a e fānaú 'i Vava'ú. Pea 'oku ongo 'aupito he koe'uhí 'oku 'i ai e hoha'a lahi, 'i he ngaahi *Regulation* fo'ou ko eni 'o e 2018. Ko ia 'oku ou kole atú, he na'e fai ki ai e felotoi, pea na'e 'i ai pē mo e kau 'ofisa mei he 'ofisí, na'e fai e felotoi ke kole atu ki he Feitu'u na pē 'e toloi mu'a hono fakahoko 'o e *Regulation* ko eni, kae 'omai 'enau ngaahi fakakaukaú, ke 'i ai ha taimi ke fai ha toe talatalanoa pea mo e Potungāue felāve'i pea mo ia. Ka 'oku 'uhinga pē hono 'ai hake heni he pongipongi ni, 'Eiki Minisitā, he 'oku fuoloa hono ta'etali mai, pea kapau ko e me'a kuo 'osi fakahū ia, 'oku 'i ai e hoha'a mei he mātu'a ko ení, pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi pisinisi kehe, 'i Vava'u, 'oku 'amanaki ke a'u ia ki he ta'u fo'ou kuo nau 'alu, 'e uesia ai e ma'u ngāue 'a e kakai ko ē 'o e vahefonuá 'i he lolotonga ni. Ko ia ko e kolé pē ia, 'Eiki Sea, kātaki pē he fakahoha'a ko ení, kae kole atu ki he 'Eiki Minisitā, ko e hā nai ha tali ki he ki'i *e-mail* ko ē na'e 'oatú, pē 'e lava ke toloi kae fai ha talanoa lelei kimu'a pea toki Kapineti'i e tu'utu'uni, he koe'uhí ko e *Regulation* ko ení, te ne uesia lahi 'a e ngāue'anga ko ení, 'i Vava'u. Ko ia pē 'a e kolé, 'Eiki Sea, kae kole ki he Tokoni Palēmia, ke kātaki 'o 'ai mai mu'a ha'ane tali ki ai ...

Taimi: 1045-1050

Sāmiu Vaipulu: ....Mālō

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō Tokoni Palēmia, fakamolemole ko e mamata tofua’a foki ‘oku ‘i he Feitu’u na ‘oku ‘i ai mo e *Regulation* .me’a ko eni ‘oku fakahoha’a ki ai ‘a e Fakafofonga 15 ‘o Vava’u me’a mai.

Tali Pule’anga ki he fakatangi fekau’aki mo e kole Vava’u 15 fekau’aki mo e Tu’utu’uni ngāue mamata tofua’a

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Sea pea pehē ki he Hou’eki Mēmipa e Fale kae fakahoko atu e fatongia ki he fehu’i ‘oku fakahoko mai, ‘oku ou kole fakamolemole pē koe’uhī ko e fakahoko mai ko eni he pongipongi ni. ‘Uluaki ‘oku te’eki ke ‘i ai ha *Regulation* fo’ou ko e *Regulation* pē ko ē ko ē na’e fononga mai’aki he potungāue ‘i he taimi pē ko eni ko ē ‘o e ngaahi Pule’anga kimu’a atu ko ia pē ‘oku kei *in place* ‘oku fai e ngāue ki hono fakamā’opo’opo e Lao mo e *Regulation* pea ‘oku te’eki ke ‘ave ki Kapineti na’e ‘osi maau mai pē he ngaahi māhina ko ē na’e kamata mai ai ‘a e fakamā’opo’opo kā ‘oku te’eki ke maau lelei hangē na’e to e ‘i ai pē ngaahi me’a fo’ou na’e tānaki mai pea mau tatali pea na’e to e ‘i ai pē mo e ngaahi monomono na’e ‘omai pea mau hangē ‘oku... kei lele e fakamā’opo’opo pea ‘oku te’eki ke aofangatuku kae ‘ave ki he Kapineti ke fakamafai’i pea toki hoko atu ‘a e fatongia ‘a e potungāue ki hono *enforce* ‘a ia ko e ngaahi Lao ko ē ‘i he ‘aho ni ko e ngaahi Lao pē ia ko ē ‘i he ngaahi ta’u atu kuo mahili atu te’eki ke ‘i ai ha Lao fo’ou ‘a ia ko ‘emau feinga pē eni ‘Eiki Sea ke *enforce* ‘a e ngaahi Lao pē ia na’e ‘osi ‘i ai pē ia kā na’e fakangalokuloku ‘ikai ke tauhi pau ki ai ‘a e *industry* ko eni pea ‘ikai pē ke fakahoko lelei mo e Pule’anga ia mo e motu’a ni homau fatongia ke fusifusi ‘a e ngaahi Lao ko eni ke tau taliui kātoa ‘a e Pule’anga mo e *operator* mo e kakai ki he Lao na’e ‘osi fononga mai pē mei ono’aho.

Ko e fakataha ko eni mou kātaki fakamolemole pē ‘oku te’eki ai ke līpooti hake ki he motu’a ni ‘a e fakataha ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga Vava’u 15 ko e ma’u ko ē ‘a e motu’a ni ‘oku lolotonga lele ‘i matangi ‘a hono fakanofonofo ‘a ‘etau *whale watching activity*. ‘I he taimi ko ē na’e hū mai ai ‘a e motu’a ni na’e mahino ‘aupito pē ‘a e tōnounou ‘a e tafa’aki mei he Pule’anga tafa’aki ki he *industry* mo e *operator* pehē ki he ... ‘a ia ko e fakamā’opo’opo mai ‘oku ‘ikai hano ngaahi hala fononga. Pea ‘i ai pē ni’ihi ‘oku ‘ikai ke fu’u ...

Sāmiu Vaipulu: Ko e me’a ia ‘Eiki Tokoni Palēmia kātaki ko e kole pē ia ke ke me’a mai ‘o tukumai ha taimi he ko e fakahoko ko ē mei he ‘ofisi ‘i Vava’u na’e ngata pē ia he ‘aho 31 ‘o ‘Aokosi he ‘ikai ke to e fai ha hoko atu ‘a ia ko e ‘uhinga ia ‘a e kole ko ē ‘a e mātu’a ke tukumai mu’a ha taimi tau pehē ke a’u ki Nōvema ke ‘osi ‘a e *season* ko eni pea nau ‘atā mai ‘a e kau mātu’a Tonga ko ē ‘oku ngāue ke fokotu’u mai ‘enau ngaahi fakakaukau fekau’aki mo e ngaahi tu’utu’uni ko eni, he ko e taha, fakatātā pē eni ia ‘e taha ‘Eiki Minisitā. Ko e tautea ko ē he tu’utu’uni ‘oku mā’olunga ange ia he tautea ko ē he tefito’i Lao ‘oku tatau tofu pē eni mo e tautea ko ē he tu’utu’uni ‘a e Toutai ‘oku mā’olunga ange ‘a e tautea ko ē he tu’utu’uni ‘i he tautea ‘i he tefito’i Lao pea na’e ‘i ai ‘a e me’a ia ‘a e Tu’i Fakamaau lahi felāve’i mo e founga ngāue ko eni kuo ‘alu ‘a e tautea ‘i he *Regulation* ‘o mā’olunga ai ia ‘i he tautea ‘a e tefito’i Lao. ‘A ia ko e taha ia e ngaahi me’a fai hono fakatokanga’i kā ‘oku lahi pē e ngaahi me’a hangē ko eni ‘Eiki Minisitā

‘i he tu’utu’uni ko ē ‘o e 2013 ko Vava’u pē foki na’e ‘atā ‘i he taimi ko ia ke fai e kakau ko ē mo e tofua’a pea na’e tu’utu’uni ke ‘alu ‘o a’u mita ‘e 30 kae toki fakahifo atu ai ‘a e kaume’a pea mita ‘e 10 ...ko e taimi ‘oku mita ‘e 100 ‘e mate ‘osi pē mānava ia ‘a e folau ‘eve’eva mo e *guide* ‘oku te’eki ke a’u ia ki he tofua’a. ‘A ia ko e ngaahi me’a ia ‘oku kole ko ē ...

<007>

Taimi: 1050-1055

Sāmiu Vaipulu : he fetalanoa’aki mo e kakai ko ē ‘oku nau fai ‘a e ngāue ko ení, ‘ikai ngata pē he’enu maheni ange ‘i he ngāué, ka ‘oku nau ‘ilo ‘a e me’a ko ē ‘oku hoko ‘i he feitu’u ko iá.

Ko e taha ‘o e ngaahi me’a ‘Eiki Minisitā, na’a ku fakahā pē, ‘oku fakahā mai ‘oku uesia ‘a e tofua’á. Na’a ku fakahā heni na’a ku kau ‘i he fakataha ‘a e *International Whale Commission*. Na’a ku fehu’i ki he *Green Peace*, ko e hā ‘a e *study* pē ko e fekumi kuo mou fai *scientifically* fekau’aki mo e me’a ko ení? Ko e me’a ko ē na’e tali maí, na’e te’eki ai pea ‘oku a’u ki he ‘aho ní, ‘oku te’eki ai pē ke ‘i ai ha fakatotolo pehē. ‘Oku tau ‘ai ‘e tautolu ia ‘a e *Regulation* ko ení ‘Eiki Sea, ‘o talu teletele tautolu ‘i Hauai’i mo ‘Aositelēlia mo me’a ‘oku ma’ama’a e folau ki aí ‘Eiki Minisitā, pea ‘e tokolahi ange ‘a e kakaí. Tau ‘ai tautolu ke tau tatau mo nautolu, ‘oku mamafa ange e folau mai ki Tongá ni. Te tau faingatā’ia ‘e tokosi’i ange ‘a e folau’eve’evá, uesia e ngāue ko ē ‘oku faí. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘a e kole, fakamahino mai, ke tukumai ha taimi, ke lava ke ‘atu ‘a e ngaahi fakakaukau, ‘a e ni’ihi ko ē ‘oku nau ngāue tonu ‘i he me’á, he koe’uhí, ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ‘e taha ia kapau ko e liliu e halanga ‘o e tofua’á, pē ko e liliu ko eni feliliuaki ‘a e ‘eá, ‘oku tupu ai ha’ane uesia ‘a e me’á. Te’eki ke ma’u ha me’a ia he taimí ni, ka ‘oku hangē, ‘e tautea’i ‘a e si’i mātu’a ngāue, ma’u’anga mo’ui mei ai ‘i he ngaahi tu’utu’uni ko ení. Ko e ‘uhinga ia ‘oku kole atu ai, ke... ‘oku mahino pē ‘oku kei ngaue’aki ē, ka ‘oku ai e Tu’utu’uni ‘oku ou ma’u pē ‘a e tatau ‘i heni. Pea ko e tata’ú ia, ko e tatau faka-palangi pē, ‘oku ‘ange ke sio, vakai ki ai ‘a e mātu’a Tonga ‘oku ngāué. Fiema’u ke ‘ai ‘a e tataú ke 2 ke tatau, ke lava ‘o fai ki ai ha sio mo e mātu’a ko ia ‘oku ma’u ngāue aí ‘Eiki Sea mālō.

‘Eiki Tokoni Sea : Me’a mai Tokoni Palēmia.

Tali Pule’anga te’eki ha launga mei he ngāue’anga mamata tofua’a ‘a Vava’u

‘Eiki Tokoni Palēmia : Sea, ‘oku ou pehē pē ‘oku totonu ke fai ha talanoa mo e ni’ihi ko ení. Ko e ma’u ko ē ‘a e motu’á ni, ‘oku lolotonga lele-i matangi ‘etau *whale watching*. Pea ko e fekaukau’aki ko ē mo e kau *operator*, ‘oku vāofi ange he taimí ni ‘i he taimi ko ē. ‘Oku te’eki ke ‘i ai ha lotomamahi, ‘oku te’eki ai ha palopalema, hangē ko ‘eku lave ‘anenaí, ‘oku te’eki ke fai ha liliu e Lao ‘oku kei fai e fakamā’opo’opo. Ko e ta’u eni ‘e 3 ‘eku fakahoko fatongia e motu’á ni ‘i he Potungāue ko ení, ko e ta’u ai pē ia ‘e 3 ‘a e feinga mai ke fakamā’opo’opo mai ‘etau *whale watching*. Kuo ‘i ai e ngaahi ngāue lahi kuo ‘osi malava, kau ai mo hono fakamā’opo’opo e ngaahi laiseni ‘a e kau *operator*, kuo mahino ko hai ‘oku laiseni, ko hai ‘oku ōmai ‘o mamata tofua’a ta’efakalao hotau potutahí. Kuo mau ia, pea ‘oku ‘osi ‘i ai mo e fakamā’opo’opo ki he’enu ngaahi *tax*, ke mahino ko hai ‘e totongi tukuhau ‘i Tongá ni, ko e monū’ia ‘a e fonuá, ko hai ‘oku tafe ‘ene pa’angá ‘i mulí. ‘O fononga mai ai ‘o a’u mai ki he ngaahi fakataha lahi na’e fai. Ko e fakataha fakamuiumui ‘a e motu’á ni mo e kau *operator* ko eni ‘i Vava’ú, na’e hangē ha kalasi ‘ahó ‘Eiki Sea. Na’a mau melino, na’e ‘ikai ke to e ‘i ai ha feke’ike’i, pea melino, lototaha mei he kau palangi, ‘o a’u ki he kau Tonga. Ko hono fakamā’opo’opo mai ko eni kirnautolu pea mo

hono *monitor* kinautolu ‘i uafu, pea mo tu’a ‘i tahí, ‘oku lolotonga lele lelei mo ia Sea he taimí ni. Ko e ngaahi fakamatala eni ko ē fekau’aki mo e ngaahi me’a ‘oku fakangatangata, ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino ia ki he motu’á ni Sea pē ko e hā ‘a e *issue* ko iá. ‘Oku te’eki ke ‘i ai ha *complain* he taimí ni, hangē ‘oku ou ongo’i ‘oku tau ‘osi fononga atu ‘a e fakamā’opo’opo ‘o a’u ki ha tu’unga hangē ‘oku te’eki ai pē ke kakato. Hangē ko e lau ko eni ‘a e Fakafofongá, ‘oku totonu, ‘oku ai e ngaahi fiema’u faka-saienisi, fiema’u ia ‘oku kei fai e ngāue ki ai ke fakamahino ‘aupito ko e fo’i *operator* ‘e fiha te tau ngata aí. He na’a tau lele mai foki he taimi ko ē, ..

Tokanga lahi Vava’u 15 ki he Tu’utu’uni 2018 he ‘e uesia ai ngāue kau ngāue he mamata tofua’a

Sāmiu Vaipulu : ‘Eiki Tokoni Pālēmia, ko e me’a faka-*administration* ena ia ...

<008>

Taimi : 1055-1100

Sāmiu Vaipulu : ... ‘oku ‘ikai ké u ‘uhinga atu ia ki ai. Ko e me’a ‘oku ou vivili atu ai aú, ke tukumai ha taimi ke fai atu hā *fit in* pē ko ha tākaki atu ‘a e si’i kau ngāue Tonga ko ē ‘i Vava’ú. Koe’uhí, fakatatau ki he tu’utu’uni ko ē ‘oku ‘omai he taimí ni ‘o e 2018, ‘ikai ko e 2013, ko e Tu’utu’uni ko ē 2018, oku nau hoha’a lahi ki ai, ‘oku uesia ai ‘enau ngāue ‘anautolu.

‘Eiki Tokoni Pālēmia : Sea kuó u kole pē ke tuku ke ma toki sio pē ki ai mo e Fakafofongá. Ko e tu’u he taimí ni, ‘oku te’eki ai ke fai mai ha fetu’utaki, ko ha hoha’a pē ko ha me’a, ‘a e kau *operator*.

Sāmiu Vaipulu : Ko eni ‘oku ou fetu’utaki atu, he na’a nau kole mai ké u fakafofonga’i ange kinautolu.

‘Eiki Tokoni Pālēmia : ... kapau ‘i ai hā ni’ihi ‘oku lotomamahi pea nau vilo mai he Fakafofongá ‘o ‘ikai ke fu’u kakato ‘a e ‘u fakamatala ko ē ‘oku ‘omai. Kā ko ‘eku fakahoko pē Sea, ko e taimí ni ‘a e fonufonu ko ē ‘a e me’a, kuo mā’opo’opo lelei mai ‘a e kau *operator*. Ko Vava’u hāngē pē ko ia na’á ku toki foki mai mei Vava’ú. Kuo fonu ē kakaí, fonu e kau Siaina. Kuo avaava e māketi he’emau fakamā’opo’opo pea ‘oku ta’imalie ai ‘a e tokotaha kōtoa ‘i Vava’u, mei he hōtele ki he falekai ki he pisinisi kōtoa pē, ‘i he vaha’a taimi ko eni ko ē ‘o Siulai ki ‘Okatopá. ‘A ia ko e ola lelei eni ‘a e ngāue ko eni ‘oku lolotonga fakahokó. Ko e kole ko ē ‘a e Fakafofonga ki he .....

Sāmiu Vaipulu : Māhino pē ia

‘Eiki Sea Le’ole’o : ‘E Tokoni Pālēmia, Fakafofonga Fika 15, mo me’a hifo ki lalo kā tau ngā’unu e, ko e ‘uhí he kapau te mo feme’a’aki tokoua pē mōua, tapu ange mo mōua, te tau ‘osi pē ‘ahó ni ia. Ko e kole ko ē ‘oku fai ‘e he Fakafofonga ke toe fai ange hā to e ki’i fakataha pea mo e *operator* mo e Feitu’ú na mo ho’o Potungāué. Kā ko ena ‘okú ke ‘osi tali mai pē ‘io.

‘Eiki Tokoni Pālēmia : ‘Io, ‘e sai pē. Kā ‘oku te’eki ai ke ‘omai ‘e he kau *operator* hā kole mai ki ha fakataha, pea ‘oku te’eki ai ke ‘omai hā lāunga ia ‘oku ‘i ai hā palopālema. Ko e me’a pē ‘oku ma’u ‘e he motu’á ni ko e fakahikihiki mo e fakamālō mai ko e ngāue kuo lava mei he kau hōtele mei he falekai ‘o tautefito ki he lau lavame’a ko ē ‘a e motu’á ni.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Tokoni Pālēmia, kā koe‘uhí ko e fatongia ‘o e Fakafofonga 15 ko eni kuó ne ma’u ‘a e lāunga ko eni ‘ikai ke fou mai he Feitu’ú na, kā ‘okú ne ‘oatu ‘a e le’o ‘o e kakaí, kā ‘oku tali lelei ‘e he Feitu’ú na ia tau ‘unu

Sāmiu Vaipulu : Sea, ‘oua mu’a té ke fu’u fakavavevave Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o : ‘Ikai, ‘oku ‘ikai hā fakavavevave ia, ko moua pē ia ‘okú mo feme’a’aki.

Sāmiu Vaipulu : Ko e hā e me’a ‘okú ke fu’u mo’ua lahi ki ai ‘okú ke fakavavevave ko e ‘ai e ke fai mo pālōti’i ‘etau me’a. Kātaki, tuku pē ke tau lavelave lelei pē ki he me’a ni ke tau femāhino’aki lelei.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Pe’i me’a mai ‘a e Feitu’ú na ke ke fiemālie.

Sāmiu Vaipulu : Ko ‘eku fakafofonga’i atu ‘aku ia ‘e ‘Eiki Tokoni Pālēmia ‘a e kakai ko ē ‘oku ngāue ai. ‘Oku ‘ikai ké u lave atu ia ki he kau *operator*. Ko ‘eku fakafofonga’i pē ‘e au ia ‘a e kakai ko ē ‘oku ngāué. He ko e tokolahi taha ‘o e kakai ko ē ‘oku ngāué, ko e kakai ia mei he Vāhenga ko ē ‘o’oku, ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai ki ai ‘a e tokanga mo e hoha’a ki ai. Pea ko e ki’i me’a pē ‘e taha ‘oku ou kole ‘e aú, tukumai hā taimi mei he *deadline* ko ē na’e fakangata ai ‘e he kau ngāue ‘i he ‘aho 31 ‘o ‘Akosi. Ko e kolé kapau ‘e ‘ai ki Nōvema.

‘Eiki Tokoni Pālēmia : Ko ia, ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai Fakafofonga, ko e hā e me’a na’e *dateline*? He ‘oku te’eki ke ma’u ia ‘e au hā me’a.

Minisita Fefakatau’aki : Sea, ki’i tokoni atu mu’a.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Tali pē ‘e Fakafofonga ‘a e tokoni ‘a e ‘Eiki Minisita, ‘io me’a mai, ko eni ‘okú ne tali.

Minisita Fefakatau’aki : Ko e ki’i tokoni atu, tapu mo e Feitu’ú na Sea kae’ūma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipá. Ko e Tokoni pālēmia ‘oku tila mo e kau *operator*. Ko e motu’á ni ‘oku tila mo e kau *employees*. ‘Oku ‘i ai ‘a e va’a ‘ia mautolu, kā ai hā *complain* ‘a e kau *employees* pea nau ‘alu ange ki ai pea ‘oku ‘i ai ‘enau Kōmiti ‘anautolu ‘oku nau fengāue’aki mo e kau *employer*, ‘a ia ko e me’a ia ‘oku ui ko e *ILO*. ‘A ia kuó u fokotu’u atú ke ‘oange ia ki he kau ngāue ko iá he ‘oku ‘i ai ‘enau *issue* mahalo ‘oku fa’a ‘ai *appointment* ke ‘oatu honau le’ó ki he kau *employer* mo e Tokoni Pālēmia. Ko ‘eku ki’i tokoni atu pē ia.

Sāmiu Vaipulu : Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisita Leipa. Ko e me’a eni ia ‘oku ‘ikai ko ha fekau’aki ia mo ha ngāue. ‘Oku fekau’aki ia mo e tu’utu’uni ko ē ‘a e Takimamatá, *Regulation* ‘o e 2018 ‘Eiki Tokoni Pālēmia. ‘Oku nau hoha’a ki ai ko e ‘uhingá, kapau ‘e ‘ikai fakalelei’i, ‘e ngalingali ‘e mole atu e ni’ihi ia ‘o e kakai ko ē ‘okú nau faka-ngāue’i kinautolú. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai ‘a e hoha’a ko ē ‘a e kau ngāué.

‘Eiki Tokoni Pālēmia : Fakafofonga tuku pē ké u ki’i tokoni atu. Fakahoko mai angé e me’a ‘oku ta’ofi he ‘aho 31 ‘o ‘Akosi.

Sāmiu Vaipulu : Ko e me’a pē ‘oku kole ia Tokoni Pālēmia, ko e talaange mei he ‘Ofisí, ‘e ‘ikai to e fai ha talatalanoa ....

<000>

Taimi: 1100-1105

Samiu Vaipulu: ‘A ia ‘i he hili e ‘aho 31 ko ē ‘o ‘Akosí. Pea ko e kolé,

'Eiki Tokoni Palēmia: ‘A ia ko e kakanó fekau’aki mo e hā?.

Sāmiu Vaipulu: Mo e *Regulation* ‘o e 2018 ‘i he mamata mo e kakau mo e tofua’á.

'Eiki Tokoni Palēmia: ‘A ia ko fē kongā he *Regulation* ‘oku fai ai e, ‘a e hoha’a ko ena e kāingá?.

Sāmiu Vaipulu: ‘Oku lahi e ‘ū me’a ia ‘oku nau, ‘oku tānaki mai ka ‘oku ‘ikai ke nau ‘atā he taimi ni. ‘Oku lahi e ngāue ko ē ‘oku nau, teu fai foki ‘a e mamata tofua’á foki he lolotonga ni. Ko e kolé ke tukumai mu’a ke fai ha talanoa fakalelei mo kinautolu mo e potungāue ‘i Nōvema, kae ‘oua ‘e fakangata ‘i ‘Akosí.

Kei hokohoko atu pe talatalanoa mo e tafa’aki ngāue mamata tofua’a

'Eiki Tokoni Palēmia: Ka u tokoni atu pē au. Ko e talatalanoa ko ē mo e kau *operator* Sea, ‘oku hokohoko pē. Hangē ko ‘eku lave ‘anenaí, na’e ‘i ai e faka’amu ‘e fakamā’opo’opo mai e *industry* ko ení he 2017. Pea lolotonga e fai e fakamā’opo’opo ‘o lave’i ‘e he motu’a ni ko e fu’u ngāue lahi eni ka fai. Pea hokohoko mai ai pē talatalanoa ‘o a’u mai ki he 2018 ‘o a’u ki he ‘aho ni, ‘oku kei fai pē talatalanoa mo e fakamā’opo’opó. ‘Oku nau tā pē mo laka, ‘oku mau fononga pē pea mo e kau *operator*. ‘Oku mau lolotonga fononga lelei pea matangi lelei ‘emau fonongá. ‘E ‘i ai pē fanga ki’i, fanga ki’i me’a iiki ... ‘e ‘i ai pē hono anga ‘o e hala fonongá. Pea ko e fakalukufuá Sea ‘oku lolotonga, pea ‘oku ‘asi pē ‘i Neiafu ‘a e ngāue ko eni kuo fakahokó. Pea ‘oku, hangē ‘oku ki’i hoha’a e motu’a ni kapau ‘e ‘i ai ha *operator* ‘e ‘i ai ha lotomamahi, ‘e ha’u hangatonu pē. Ka ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha, ‘a ia ko ‘eku kole pē ‘aku ki he ni’ihi ko eni ko ē kapau ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku ‘i ai ha’anau me’a ‘oku tokanga ki ai. ‘Oku ‘atā pē ‘ofisí pea ‘oku ‘atā pea ‘oku. Pea ko e lolotonga ko eni ko ē *season*, ‘a e *season* ko ē mamata tofua’á mei Siulai ki ‘Okatopá, ‘oku fetukutuku atu mo e kau ngāue mei Tongatapu ni ‘o ō nofo ki Vava’u. He ‘oku *centralize* mai e kau mamata tofua’á mei Neiafu neongo ‘oku fakahoko e fo’i ngāue tatau ‘i Tongatapu, ‘Eua mo Ha’apai. Ka ‘oku lahi taha ki Vava’u pea ‘oku to e fakakakano atu mo e kau ngāue ki Vava’u. Ko e tu’u he taimi ní ko e talatalanoa ko eni mo e ‘ofisí ‘i Neiafú ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha *issue* ko e ‘uhiá ko e ni’ihi ko eni ko ē ‘oku ‘i ai ko eni ‘enau me’a ko eni ‘oku nau hoha’a ki ai ‘oku fakahoko ko ē ki he Fakafongá. Ko u kole atu ke hokohoko atu pē ‘a e fetu’utaki ki he ‘ofisí. Ko e talatalanoa ‘oku te’eki ke ‘i ai ha taimi ‘e tuku ai pea ‘oku te’eki ke ta’ota’ofi ha fa’ahinga tu’utu’uni. Ka ko e tu’unga ia ko ē ‘oku tau ‘i ai he taimi ní Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki mu’a ki’i tokoni atu pē Tokoni Palēmia.

'Eiki Sea Le'ole'o: ‘Io me’a mai.

Fakama'ala'ala ki he Va'a e Leipa nau tokangaekina 'isiu fakangāue mamata tofua'a

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e me'a 'oku kehekehe 'a e ongo feme'a'akí. 'Oku me'a mai 'a e Fakafofonga ia mei Vava'ú ki he *issue* faka-*employment*, kau ngāue. Ka 'oku me'a atu e Tokoni Palēmia ia ki he tafa'aki 'o e kau *operator*. Ko e 'uhinga ia 'oku fokotu'u ai e va'a ko e *labour* 'i he 'emau potungāué, ke 'omai honau le'ó 'a e kakai ngāue ki ai pea te mau ō leva 'o kau hono fakafofonga'i ia ki he *Tourism*, 'o fekau'aki,

'Eiki Sea Le'ole'o: Minisitā, ko e fehu'i, ka u ki'i fehu'i atu au ki he Feitu'u na. Ke 'atu ki he Feitu'u na ko e laiseni 'oku *issue* ia he Minisitā Takimamatá. Pea tukuange ki he Minisitā Takimamatá pea mo e Fakafofonga Fika 15. Fo'i laiseni pē ia 'e taha 'oku ke 'osi 'oange ki he Minisitā Takimamatá, ke ne fai e lēsisita, fai mo hono *monitor* mo hono vakai'i 'a e kau mamata tofua'a.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu pē Sea 'oku 'ikai ke fu'u mahino. Ko e *issue* ko ē 'o e kau *operator*, 'oku nau 'alu nautolu 'o ma'u laiseni mei he *Tourism*. Ko e *issue* ko ē ki ha uesia 'o e kau ngāue 'a ia 'oku uesia 'i he *Regulation*, ke nau ō atu 'o kau he tālanga ko iá, te nau ha'u nautolu ki he Leipá pea ko e Leipá te nau ō fakataha mo e, 'oku 'i ai 'emau va'a ai 'oku mau ō fakataha 'o kau 'i hono tālanga'i 'a e uesia 'a kinautolu 'i he *Regulation* he taimi ko ē 'oku tipeiti'i ai. Ke fakahū atu honau le'ó ki ai 'a ia ko e me'a ia 'oku hoha'a mai ki ai 'a e Fakafofonga ko ení.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'A ia ko e *Regulation* kotoa pē 'e pau ia ke 'oatu ki he Feitu'u na he ko e *Regulation* foki eni ia 'a e Minisitā Takimamatá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ika, Sea ka u ki'i tokoni atu pē ke, mahino pē. Ko e, ka 'i ai ha lāunga mei he kau ngāue pē ko e kau *employment* pē ko e kau leipá, 'oku nau lāunga mai nautolu ki he Leipá. Ko e Leipá 'oku 'i ai 'enau va'a ko e leipa ke nau ō 'o fai 'a e fakafofonga ko iá mo e fakafofongá ki he *Tourism*. He 'oku nau tokangaekina 'enautolu ia 'a e laiseni 'a e kau *operator*. Ko e va'a ko ē ki he *employment*, ka 'i ai ha ni'ihi 'oku lāunga, ko e Leipá 'oku nau fai 'a e Fakafofonga ko iá mo kinautolu, mo e Fakafofongá 'o kapau 'oku fiema'u ke tau ō 'o fakahoko 'a e le'o ko iá, ke tu'u 'a e Leipá 'o fakafofonga'i nautolu faka-*employment*, fakakaungāue.

<001>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Sea Le'ole'o: ... 'ai pē ke fanongo mai ki ai e kakai e fonuá ki he hala ko ē 'oku ke me'a ki ai ha founga ko ē te nau ngaue'aki ko ē ki he Feitu'ú na. 'Io me'a mai.

Lāunga kau ngāue ki he Tu'utu'uni ke fakahoko 'aki ngāue ki he mamata tofua'a

Sāmiu Vaipulu: Ko u kole fakamolemole au ia. Ko e 'uhinga 'a e lāunga 'a e kau ngāue ia ko ení fekau'aki mo e *Regulation* ko ē 'oku 'oange ki he kau *operator* 'oku nau ngāue ki ai. 'Oku 'ikai ke pehē 'oku 'i ai ha kovi ia 'a e *operator* kia nautolu. Ko e me'a 'oku nau hoha'a nautolu ki ai ko e *Regulation* ko ē 'oku 'omai ke fakahoko 'aki 'a e ngāué 'e he mātu'a ko ení. Ko e me'a

pē 'oku fiema'u ia 'Eiki Minisitā ke ke me'a mai 'io 'e toloi 'oleva e fakahū ki he Kapineti kae fai mu'a ha fakataha 'i Nōvema. Nounou pē. Ko 'ene 'osi pē ia.

Kamata ke mā'opo'opo lelei ngāue ki he Tu'utu'uni ngāue mamata tofua'a

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Fakafofonga. 'Oku ou toki, hangē 'oku toki aata mai kiate au 'a e, nau lave foki 'anenai ko hono fakamā'opo'opo mai 'o e kau *whale watching* mamata tofua'a mei he 2016 he kamata fakahoko fatongia 'a e motu'a ni fononga mai ai 17, 18, 19 eni. Ko e kamata eni ke mā'opo'opo lelei 'a e *Regulation* kae toki 'oatu ki Kapineti. Sai koe'uhí kuo 'i ai e ni'ihi 'oku nau pehē 'e to e tuku taimi. 'E pau ke fai honau loto he ko e kotokotoa 'o e kau fakamā'opo'opo ko eni 'o e kaume'a ko eni 'e pule e kakaí. Ko e 'uhingá pē 'Eiki Sea ko e ta'u eni 'e tolu 'eku fai e fakamā'opo'opo mo e 'ū *public consultation* tu'o fiha. 'Oku toutou fai pē e *public consultation*. 'Osi fai e *consultation* mo e kau *operator* 'osi fai kotoa mo e *industry* 'osi fai mo e tokotaha kotoa. Pea ko u pehē ko e ta'u 'e tolu ko eni 'o e fononga maí 'oku 'ikai ke u to e tui 'oku to e 'i ai mo ha to e me'a makehe 'e 'omai. Pea kapau leva 'oku 'i ai ha ni'ihi ia 'oku nau pehē 'oku to e 'i ai mo ha ngaahi fu'u me'a mafatukituki ia ke 'omai 'oku 'atā 'oku totonu leva ke fakatahataha'i pea 'ave leva ke fakamā'opo'opo mai. Ka ko e anga 'eku tuí Sea ko e me'a tatau pē ia 'e to e 'omai. Kuo 'osi mā'opo'opo e, 'a ia ko e kongá pē eni 'o e *Regulation* 'oku mau pehē pehē kuo 'osi fe'unga ke fakahū ki Kapineti. Ko e kongá lahi 'oku 'i ai e kongá ia ai 'oku pau ke felāve'i mo muli. Ko e 'ū *Regulation* ko ē felālāve'i pea mo e mita 'e fiha 'a e kakau mo e tofua'a, ko e toko fiha ko e ngaahi me'a ko iá 'e fiema'u ha ngaahi fakamo'oni pau ia papau ia mei he ngaahi kupu felāve'i ko ē mei muli kae toki fakapotopoto hono 'ave ke *regulate*. Ko e *Regulation* ko ē he taimi ni ko ē 'oku taau ko ē ke 'ave ko e 'ū me'a ia kuo 'osi mahino 'aupito ia ko e me'a ia ko ē te tau fononga atu ai.

'E Sea ko e fakamā'opo'opo ko eni 'oku a'u ki he'emaui o 'o taliui. Ko 'emaui nofo ko eni ko e kamata pē ko ē mei Siulai kotoa kuo mau 'osi tufa e kau ngāue he 'ū uafu feitu'u pea 'oku pau ke mou ōmai kotoa 'ū vaka 'o mavahe mei uafu ko iá. 'Oku mau *take note* lau mo e tokolahi e kau heka he vaka. Fakapapau'i 'oku 'i ai e *certified skipper* fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e *certify guide* tama takimamata. Pea ko 'enau fononga atu ko iá 'e 'i ai pē hono anga... he 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'oku hū atu e vaka ia hē tā ko ē 'oku to e vilo hake fanga ki'i vaka ia fa'o nautolu ia 'i tu'a. 'Oku pau ke toko fā pē kau folau 'eve'eva ki he *guide* 'e taha ke malava he *guide* 'o fakahaofi kinautolu ka 'i ai ha me'a 'e hoko. Ko e 'ū ngaahi 'ū tu'utu'uni ko iá kuo 'osi mahino pē. 'A ia ko e ... ko ē 'oku feinga ko ē ke fakamā'opo'opo ke tau lele 'aki. Ko e ngaahi tu'utu'uni ko ē 'oku te'eki ke fu'u mahino 'oku fakatatali pē ia.

Pea ko u kole atu pē au ki he ni'ihi ko eni ko ē kau *operator* kuo mau 'osi maau kimaautolu. Mahalo ko e ni'ihi ko eni ko ē 'oku kei 'i ai ko ē 'enau ngaahi me'a ke monomono maí mahalo ko e te'eki pē ke fu'u mahino pea mo e ni'ihi 'oku te'eki pē ke nau ha'u nautolu ki he ngaahi *public consultation* ko ē mo e 'ū fakataha 'oku fa'a fakahoko. Pea 'oku tau anga pehē pē foki Sea hetau 'ū Lao ko eni ko ē 'i he Fale ni. Te tau ō atu tautolu ia ki he *public consultation* toko fā toko nima toko ono. Pea ko e fakamā'opo'opo ko ē 'a e lipooti 'omai ki Fale Alea ni pea toki ōmai leva ia 'o longoa'a mai he taimi kehe tu'a taimi. Ka 'oku sai pē Sea tuku ke to e fai ha sio ki ai. Na'e 'i ai e palani 'e fakahū 'i he māhina ni ki he Kapineti 'a e ngāue ko eni e ta'u 'e tolu kuo 'osi fakamā'opo'opo maí. Ka 'oku sai pē tuku pē ke to e toloi, ke sio angé ko e hā e, 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku hoha'a ki ai 'a e tu'unga mātu'a ko eni. Pea ko e tu'unga ia 'oku 'i ai Sea pea mo e

fakamālō atu pea fakamālō ki he Fakafofonga ko eni mei Vava'u 15 ko e paionia foki eni 'etau 'a e ... koe'uhí ko hono fakamisia mai 'a e fo'i ngāue 'o tau ta'imālie he 'aho ni.

Tui tonu ke fakangatangata laiseni ki he ngāue mamata tofua'a pea 'oange monu'ia ma'a e Tonga

'Oku 'i ai 'a e faka'amu hangē ko 'eku lave 'anenaí na'e kamata foki ... 'o tau tui 'o pehē 'oku totonu ke fakangatangata. Na'e 'i ai fo'i taimi ia na'e fakaavaava 'a e matapā he Pule'anga 'o hū mai ai e fo'i *operator* ia 'e toko 20. Ko eni ko e anga ko ē Lao he taimí ní 'oku tu'u tokolahi. 'Oku kei fai e ngāue ke fakapapau'i fakasaianisi mai ko fē fo'i fika totonu ke tau fakangatangata ai pea toki fakalao'i ke tau ngata he 15 pē ko e 16 pē ko e 12 pē ko e 10 pē ko e 28. 'E mahino e fo'i fika ko ia pea toki 'oatu leva ki he Kapinetí ke nau tu'utu'uni mei ai. Tu'u he taimi ni *operator* 'e toko 20 tupu 'i Vava'u toko ono pē toko fitu 'i Ha'apai toko valu mahalo pē toko hiva 'i Tongatapu ni. Toko tolu 'i 'Eua. 'Oku 'i ai e faka'amu ko e ngaahi monū'ia ko ení ke 'ave ma'a e tau mātu'a Tonga. Ko e founa angamāheni pē eni 'oku fai 'i muli. Ko hono 'ave e ngaahi ngāue pehē ni ke ki he *indigenous people* ki he kakai 'o e fonua.

Ko e pēseti 'e 80 'o e kau *operator* 'o e *industry* ko eni ko e kau muli. 'Oku 'i ai 'a e faka'apa'apa lahi kiante kinautolu koe'uhí ko 'enau ōmai 'o fakahoko fatongia. Talitali lelei e kau folau 'eve'eva henau ōmai 'o fie mamata mai ki Tonga ni mo 'etau anga 'etau fekaunga'aki mo e tofua'a. Pea 'oku lele 'i magari 'a e ngāue ko ení Sea kapau pē 'e mahalo pē 'oku kei manatu'i pē he Feitu'ú na ho'o toutou me'a atu ki Vava'u 'a e hake 'a Neiafu 'i he mamata tofua'a. Ko 'etau māketi ko eni mei Siaina ko e kamata lava eni e ta'u 'e tolu 'emau *promotion* ki Siaina 'aukolo mai. Ko e 'ū *flight* ko eni ko ē mei *Nadi* ki Neiafu 'oku hake Siaina 'ata'atā pē. Pea 'oku 'i ai 'a e loto lahi he motu'a ni he sio ki he langalanga e ngāue 'ikai ko e 'uhinga pē koe'uhí ko e malavalava e ngāue 'oku fakahoko he motu'a ni mo e kau ngāue e Potungāue Takimamata ka 'oku ta'imālie e fonua kae tautēfito ki Neiafu 'uhí kuo fonufonu e ngaahi hōtele. Ni'ihí ko ē na'e tātāpuni fakapo'uli ko ē ngaahi loki he ngaahi taimi ko ē kuo 'osi fakauloulo kotoa e 'ū maama he po'uli. 'Oku 'i ai e faka'amu te nau tānaki lelei 'enau ngaahi silini tokateu ko 'ene 'osi 'a 'Okatopa mo Nōvema kuo mavahe 'a e tofua'a kae lava ke nau mo'ui lelei ai pē mei ai 'o a'u mai ki 'Epeleli, Mē, Sune, Siulai teuteu ki he to e foki mai e tofua'a.

'Eiki Sea Le'ole'o: Minisitā. Fakamolemole ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Pea ko ia mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea Le'ole'o: Tau ki'i mālōlō 'osi ia tau foki mai tau to e hoko atu pē he tofua'a ē. Tau ki'i mālōlō.

(Na'e mālōlō 'a e Falé.)

<002>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Tokoni Sea e Fale Aleá (*Lord Tu'ilakepa*).

Eiki Tokoni Sea : Hou'eiki, mahalo pē kuo lava e Minisitā 'a e Tokoni Palēmia. Kau ki'i fakamanatu atu pē Tokoni Palēmia, na'e 'i ai pē ki'i fakataha na'u kau ai. Kau e taha 'o e ngaahi *Regulation* 'oku hoha'a ki ai 'a e kau *operator* pea mo e ni'ihi ko ē 'oku nau to e *owner* Tonga mo 'ū vaká. Kau 'a e houa 'e 7 'oku nau ki'i tokanga pē ki ai. Taha e me'a 'e taha 'oku nau to e tokanga ki ai he *Regulation* pē, 'i he taimi ko ia 'oku nau fakahekeheka ai pē pongipongí, pea 'i ai leva ho'o kau ngāué. Vakai'i, fika e pāsese pea mo e tokotaha ko ia 'oku *skipper* 'oku ai 'ene laiseni pea nau folau. Lolotonga ko ē 'enau folau 'anautolu, lele atu 'a e vaka Polisi, 'oku heka ai ho'o matu'a, pē ko ho'o si'i ni'ihi, kakai fefine 'oku nau tokanga'i e polokalama ko ení, 'o nau ō atu nautolu 'o ta'ofi nautolu lolotonga e mata tofua'á, 'eke, to e 'eke 'a 'enau laiseni mo e me'a kotoa. Taimi ko ia 'oku nau 'alu aí, pea pehē ange leva e kau pasesé ia, hā ha hia na'a mau fai, na'e 'i ai ha hia na'a ke fai? Hangē ko ē 'oku nau ongo'i 'a hono *investigate* nautolu 'i tahi, ka na'e totonu ke fai 'a e fo'i ngāue ko iá kimu'a. Kau ia he taha 'o e me'a he *Regulation* 'oku nau ki'i tokanga ki ai. Ka 'oku 'atu pē 'uhingá ki he Feitu'u na ke ke tokanga pē ki ai ki he ngaahi me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 15. Koe'uhi na'a ku kau ki he fakataha ko iá, 'a e lolotonga pē 'a e fakatahá, kuo 'ange 'a e tu'utu'uni ke tau fakataha ka 'oku lolotonga lelei hangē ko e me'a ko ia 'oku ke me'a ki aí. Kuo fakahoko mai 'enautolu mei tahi 'oku nau mo'ua, koe'uhi 'e 'ikai ke a'u ki he 'aho 31 'o 'Akosí, 'oku fakakakato 'oku lolotonga lele 'enau ngāué. Ka 'oku ou tui 'oku mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai 'e Feitu'u na, 'i ai pē mo ha ki'i taimi ke mou feme'a'aki ki ai pea mo e Fakafofongá, ki he kau operator mo e kau *owner* ko ia 'o e vaka Tongá. 'Oku 'i ai pē me'a 'oku 'ikai ke nau fiemālie ki ai. Ka tau hoko atu ki he Fakafofonga Fika 12, pea hoko mai 'a e 'Eiki Nōpelé, pea hoko mai 'a e Fakafofonga Fika 17.

Mō'ale Finau : Sea, mālō 'etau ma'u e pongipongí ni, mālō e faingamalie ko ení Sea. 'Oku lave'i pē 'e he motu'á ni 'a 'etau 'asenitá. 'Oku ou tui 'Eiki Sea ko e me'a ko eni 'oku hā he 'asenitá, 'e fai ki ai 'a e lave lahi 'aupito ia he taimi 'e tukuhifo aí. Ka 'i he taimi tatau 'Eiki Sea, 'oku hounga'ia e motu'á ni, koe'uhi kuo ki'i fuoloa foki 'etau mātukú 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui mahalo pē 'e 'aonga ki he kakai 'o e fonuá pehē ki hoku vāhengá. Ke u lave atu ki he fanga ki'i me'a ko ení. Mahalo pē 'oku ai pē kongá ai he hā he'eku lipootí, 'oku 'i ai pē kongá ai 'oku 'ikai ke u tui 'oku hā he'eku līpootí, ka na'e lipooti mai pē kiate au 'e he kakai 'o e vahefonuá 'Eiki Sea 'i he ngaahi taimi kehekehe. Pea ko ia 'oku ou kole pē ki he Hou'eiki Pule'angá. Hangē ko e me'a na'e lave ki ai 'anenai 'a e Minisitā 'Eiki Sea 'i he fehu'i na'e fai 'i he Takimamatá ho Vahefonuá 'Eiki Sea. 'Oku ou tui ko e lahi 'o e ngaahi fehu'i ko eni te u 'oatú, 'e lava pē ia 'o tali 'io pē ko e tali 'ikai, pē ko e tukumai ha taimi ke fai ai ha talanoa.

Tokanga ki he taimi pau ke faka'ilo 'a e kau ta'ema'u laiseni ki hono ki'i vaka

Sai, ko e 'uluaki e me'a 'oku ou tokanga ki aí 'Eiki Sea, ko e Lao ko eni kuo pau ke ma'u laiseni 'a e tokotaha hono ki'i vaka. Ko e 'uhinga 'eku 'ohake e me'a ko ení 'Eiki Sea koe'uhi, 'oku 'ikai foki ke mahino, pē ko e fē 'a e taimi 'e fai ai hono faka'ilo e ni'ihi ko ení, 'a ē ko ē 'oku 'ikai ke laisení. Na'e fakahoko 'a e ngāue lelei ko ení 'e he kau ngāue ko ia 'a e Maliní 'i he Vahefonua Ha'apaí, pea na'e fakahoko pē ia 'i Pangai. Pea na'e 'ikai ke lava mai ki ai 'a e ni'ihi pea mei he Vahe 'Uihá, Felemea pea mo Lofanga. Mea'i pē foki Sea 'e he Feitu'ú na, 'a e ... ko e polokalama ko ia na'e fakahoko ai e ako ko ení mahalo na'e uike pē 'e 2 'Eiki Sea, Ko e uike 'e 2 ko iá, ko e lahi taha 'o e taimí, na'e fiema'u ia ke nau ōmai 'o nofo mai ki Pangai, pea nau ha'u ai pē ki he kalasí, 'o lele hokohoko, pea foaki ai pē mo 'enau laisení 'osi ko ē 'a e ngaahi polokalamá, pē ko e kalasi ngaahi *course* ko ia na'e 'ohaké. Ko e ngaahi me'a ko ia na'e hā mai mei motú 'Eiki Sea, na'e 'ikai ke nau ma'u ha faingamālie 'o makatu'unga mei he taimí, 'Oku mea'i foki 'e he Feitu'u

na 'Eiki Sea, 'oku ai e ngaahi, ..ko e ha'u he vaká mei 'Uiha ki Pangai, pē Lofanga ko e fu'u kavenga lahi ia 'Eiki Sea ...

<008>

Taimi : 1130-1135

Mo'ale Finau : ... 'a e lolo pea 'ikai ke ngata ai 'i ai si'onau ngaahi fāmili ke nau tokanga'i 'eiki Sea pea neongo ko honau fatongia Sea ke nau ha'u ke ma'u 'enau laiseni koe'uhi kae lava ke nau *operate* ha vaka, Ka 'oku 'i ai pe me'a Sea oe'uhi ko e ngaahi fatongia ka ko u fie 'oatu pe Sea 'a e me'a ko eni koe'uhi kae lava ke nau *operate* ha vaka. Ka koe'uhi pe Sea ko e *public interest* pe ko e *interest* ko ia 'a e kakai 'oku fatongia 'aki leva 'e he kau taki ke nau lava 'o *service* 'a e *interest* 'a e kakai. Pea ko u 'ohake 'e au 'a e poini ko eni 'Eiki Sea ke ne hanga 'o poupou'i 'a e 'uhinga ko eni ko u 'ohake. Pea ko ia ko u fokotu'u atu ai ki he Pule'anga ki ha faingamālie na'a lava ke to e fai ha fo'i *training* makehe pea fai ia ki 'Uiha pea folau hifo ki ai 'a Lofanga he 'oku ofi pe ia mo Felemea. 'I he 'uhinga 'Eiki Sea ke 'oua na'a faifai pea 'oku 'i ai e totonu 'a e kakai ke fakahā mai 'a e hoko ha faingata'a tau pehē 'oku 'ikai ha 'eikivaka 'i 'Uiha mo Felemea pe ko Lofanga ka hoko ha taha 'oku puke ke 'ōmai ki Pangai ko e kole 'uluaki ia.

Lāunga mei 'Uiha ki he'enau mīsini 'uhila sola

Ko hono ua 'Eiki Sea, ko e me'a fekau'aki pea mo e *solar*. Ko e *solar* 'Eiki Sea, ko 'Uiha na'e 'i ai 'a e ki'i lāunga mai pē mei ai. 'Oku 'i ai 'a e mīsini, ko e mīsini ko ē 'enau 'uhila. Ko e me'a ko ē na'e hoko 'Eiki Sea, na'e 'ohovale pē kuo tu'u ange 'a e kau tangata ko e *project* fo'ou. Ko e *project* ko 'eni na'e fiema'u ia ké nau to'o 'enautolu 'a e mīsini motu'á, ka e hili ko iá 'Eiki Sea, ko e mīsini motu'á 'oku kei faka'ofa'ofa pē ia. 'A ia ko e me'a ko ē na'e fakahā mai ki he motu'á ni Sea pea 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e totonu 'a e kakai ké nau fakahā mai pea ke fakahā atu ki he Feitu'ú na Sea. Ko e hā nai e 'uhinga 'oku to'o ai 'a e mīsini 'oku kei sai pea 'ave ia kae 'omai hono mīsini lolotonga ko iá 'oku kei sai pē 'a e mīsini ko ē, 'a ia ko e anga ia 'o e me'a na'e 'omai mei ai 'Eiki Sea.

Ko hono hoko 'Eiki Sea, ko e ki'i kongā eni 'oku fekau'aki mo e akó hāngē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenai 'Eiki Sea, 'oku 'i ai pē 'a e ni'ihi heni té nau hanga 'o tali 'a e ki'i fehu'i 'a e motu'á ni Sea, ko e anga ia 'a e fakakaukau 'a e kakai hoku vāhengá. Ko Ha'apai *High School* 'Eiki Sea, ko e 'alu ko eni ke faka'osi'osi 'a e ta'ú, 'oku 'i ai 'a e faiako 'oku totongi ia 'e he *PTA* 'ene vahé fakatatau ki he lēsoni 'okú ne ako'i mo hono taimi lolotonga 'a e uiké. Sea, ko 'eku mālie'ia he fakakaukau ko eni 'a e *PTA* 'a Pangai. 'Oku ou fie vahevahe pē mo e Falé ni. Na'a nau hanga 'o faka'eke'eke 'Eiki Sea 'a e tokotaha ko eni 'o ma'u 'ene *qualification* pea mo e lēsoni he saianisí te ne lava 'o faiako. Na'a nau kole leva ke ha'u mu'a 'o ako'i 'a e kalasi mahalo ko e *Form 6* mo e *7*. (ngata pe ta miniti he taimi 1'25" ..... pls ke ta fakakakato mai eni

Vātau Hui: Ki'i fehu'i pe Sea

<000>

Taimi: 1135-1140

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'eiki ni. Sea tuku mu'a ke u fai e ki'i fehu'i ko eni ki he Fakafofonga ko ia 'o Ha'apai. Ko e, pē ko e vaká ko e

vaka 'a e Pule'angá pē ko e vaka 'a Niua. He 'oku hangē kiate au 'oku fu'u fakataumu'a ko e vaká ia ko e vaka 'a Niua pea ko e me'a 'oku heka pehē holo ai 'i he 'Otu Anga'ofá ke fakahifo'aki ha, ne a'u ki Niua 'oku 'ikai ke lava tau ki uafu pea 'oku ngāue'aki leva e ki'i vaka ko ení. Ko 'eku fehu'i pehē pē Sea ki he Fakafofonga ni na'a 'oatu e vaka 'o Niua'ia 'o tuku 'i Ha'apai 'o mo'utukua kae faka'ofa mātou ia.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Tuku pē 'a nātou ia Sea. Sea 'oku mo'oni 'aupito e fehu'i, sai 'aupito e fehu'i he 'oku fakataumu'a e fehu'i 'Eiki Sea ke 'oua te tau alanoa ki he ngaahi koloa 'a e 'ū fonuá. Pea 'oku mo'oni e Fakafofongá. Ko e taumu'a 'eku 'ohake me'a ko eni 'Eiki Sea, ha vaka pē ia 'o e Pule'angá 'i he fo'i fakakaukau tatau ke 'ave ia 'o tuku hē.

Sai, ko e fakakaukau 'oku pehē ni 'Eiki Sea. Tau hanga 'o *create e jobs*. Kuo pau ke tau fakapipiki ha me'a 'aonga 'i ha polokalama kotoa pē he fonua ko ení. 'Ikai ke u tui ko ha mole, ko ha ki'i *income* ha tokoua ke na nofo 'i Nomuka mo e vaka pehē ke ha'u 'o fai e fo'i. Sai, ko e fakakaukau Sea koe'uhí pē 'i he'eku sio ko ē ki he me'a na'e hokó 'Eiki Sea pea ko u 'ohake leva 'a e fakakaukau ko ení 'Eiki Sea ki he Feitu'u na.

Fakamālō'ia e Pule'anga he tokoni hono uta fua fonua Ha'apai ki muli

Ko hono faka'osí 'Eiki Sea, ko u fakamālō ki he Minisitā e Leipá. Ko e fo'i fakakaukau na'e 'omi mei Ha'apai 'Eiki Sea. 'Ave pē 'emau koniteina 'a mautolu 'aisi 'o fokotu'u pē 'i Ha'apai 'o loka ma'u ai ko e 'i ai hono fo'i *location* lelei 'i ai. Pea omi pē kakaí 'ō ki 'uta ta'aki mai 'enau fo'i kape 'o tele 'o 'omai 'o fua ma'u 'enau seniti 'i ha fa'ahinga taimi pē, 'i ha fa'ahinga 'aho pē, 'i ha fa'ahinga māhina pē 'Eiki Sea. 'Ikai ke to e fai e fo'i fakakaukau ia ko eni 'Eiki Sea ko e fonu pea toki hiki mai he vaká 'o 'ave ki muli. Hanga 'e he mātu'a ko eni 'Eiki Sea 'i he Vāhenga Ha'apai, 'o fulihi e fo'i sisitemí 'Eiki Sea. Nofo atu pē fu'u koniteiná hangē ha fu'u falekoloá. Toki ui atu pē tangata'eikí ia ki he fohá, lele atu ki 'uta taa'i mai ha fo'i kape pea tele'i pea 'alu atu 'o fua'i mai ke 'omai ha'ata me'i sipi. 'Eiki Sea, te'eki ke 'i ai ha fo'i sisitemi pehē ia 'e hoko he fonua ko ení. Ko ia ko u fakamālō atu 'Eiki Minisitā, ke fakato'oto'o leva ke 'ave 'emau fo'i, ui pē ko e mother *container*. Hangē pē ko e *mothership*. 'Oua 'e 'alu e fu'u vaká 'o tau hē kae toutai atu e fanga ki'i vaka iikí. Hanga 'emautolu 'Eiki Sea 'o 'ai e fo'i fakakaukau, 'ave fa'ē fu'u koniteiná 'o tu'u hē, pea toki ō atu leva e fānaú 'o, mai ha'aku ki'i sēnití ko ē, pehē. Sea, 'oku kau 'emau lotú 'Eiki Sea ke hoko e fakakaukau ni pea ko u fakamālō ki he Minisitā, 'e vave ni pē. Ko ia 'Eiki Sea ko e fakakātoá, fakamālō atu ki he Feitu'u na he faingamālie kae tukuange mu'a ki he Pule'angá ke fai mai mu'a ha ki'i fakamatala ki he ngaahi me'a ne u 'oatú. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Minisitā Ako. Tali mai 'e he Feitu'u na e, ko e fo'i me'a 'oku 5. 'Eiki vaka kalasi 6, 'oku 'i ai pea mo e sola, 'i ai mo e ako, mo e *TV Tonga* ki he *world cup*. Ko hai 'ia moutolu 'Eiki Minisitā 'e me'a ki aí. Vaka 'a e *FISA* pea mo e koniteina 'aisi ko eni na'e me'a ki ai fakamālō ki aí. Ka ke me'a mai angé ki he akó.

'Eiki Minisitā Ako: Ko e akó. Tapu mo e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tapu mo e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki kae 'uma'ā e kau Fakafofonga e kakaí. Ko e fakamālō ki he Fakafofonga he'ene 'o hake me'a ko eni felāve'i mo e ako 'i Ha'apai. Ko 'eku toki lave'i eni. Te'eki ke u lave'i 'e au ne 'i ai ha me'a pehē. Kae sai ka u toki 'alu 'o sio ki ai. Kae, mou mea'i pē foki Hou'eiki 'oku 'i ai 'etau patiseti pea 'oku 'osi vahevahe pē ia ki he tokolahi 'o 'etau kau faiako ki he totongi mo e 'ū me'a ko iá. Nau 'amanaki au ko e 'ofa pē eni ia 'a e *PTA* 'o

hokohoko atu. Ka ko eni ia kuo me'a mai e Fakafofongá ia ke tukumai ki he Pule'angá. Ka ko e hangē ko 'eku laú, tuku pē ke u lele 'o sio ki ai mo e,

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakatonutonu si'isi'i pē Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E fakatonutonu si'isi'i.

Mo'ale Finau: Ko e 'uhingá pē, 'a e ki'i fo'i setesi ko ē ke 'ai pē 'oku lēkootí na'a pehē 'oku mau ta'e'ofa. 'Oku 'ofa pē *PTA* ko ē na'a nau fai e ngāué. Ko e ki'i kole mai pē ia kapau 'oku faingamālie. Nau lave 'anenai ki he patisetí, kapau 'oku faingamālie na'e 'i ai ha me'a pehē, pea toki 'oange. Pea kapau 'oku 'ikai pea tuku pē ia 'oku sai pē ia.

'Eiki Minisitā Ako: Ko ia 'e Sea tuku ā ka u toki lele 'o vakai'i. 'Oku mahino pē foki he ako 'a Ha'apai 'i he nofo 'i he laumālie ko e kalusefai. Pea ko u 'amanaki pē 'e kei hoko atu pē kalusefai ko iá koe'uhí ka tau ma'u ha lelei. Mālō. 'Ofa lahi atu 'aupito ki he faiakó mo Ha'apai mālō e tokanga ki he'etau akó. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, hai te ne, 'io. Me'a mai e Leipá, 'a e Minisitā Ngaahi Ngāué.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. Tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa. Ko u ki'i fietokoni atu pē ki he tafa'aki ko eni 'oku ui ko ē ko e *informal* sekitoá. Pea 'oku, mahalo ko hono 'ai, pē ko hono fo'i lea 'e taha faka-Tongá ko e kakai masivá.

<001>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'oku ki'i lahi e ta'emahino fekau'aki mo e ngāue ki he kakai ko ení. 'Oku faikehekehe 'aupito 'etau ō kumi mo'ui mei ha'ate 'alu feinga fakaekita pē mo ho'o 'alu ko e tokotaha koe 'oku 'i ai ho'o pisinisi kuo ke 'osi 'alu ki he Leipá 'o lēsisita ai pea 'oku 'i ai ho'o *tin number* mei he *Revenue*. Kapau 'oku ke 'alu 'o toutai 'i ha'o ki'i vaka ko ho'o ngāue ia. 'Oku 'ikai ke fiema'u ke ke 'alu koe 'o laiseni kalasi ono. Ko e laiseni ko iá 'o kapau ko ha *operator* koe 'oku 'i ai ho'o pisinisi koe'uhí he 'oku ke *handle* 'e koe faka'ofisiale 'a e *public* pē ko e kakai mei muli pē ko e kakai 'i Tonga ni. Kuo pau ke ke 'alu koe ki he *standard* fakamāmani lahi pea ko e 'uhinga ia kuo pau ke kalasi ono ai. He ko e kalasi onó 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'i Tonga ni. Ko e me'a ia 'i māmani kotokotoa. Ka ko u faka'amu pē ke fakamahino atu ki hotau kainga kapau 'oku ke 'ā he pongipongi 'o ke me'a mai mo ho motú ki Pangai. Ko ho'o ha'u ko ē ko ho'o uta mai ho'o kau siaine mo e me'a pehē 'oku ma'u ai ho mo'ui. 'Oku 'ikai te ke kau koe he laiseni ko iá. Ko u faka'amu pē ke 'oua 'e ha'iha'i e kakaí 'i he anga 'etau fakakaukau ka mou sio ki muli. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha laiseni pehē ia ha tama 'oku 'i ai ha'ane pace craft. Ko e toki laiseni ia 'oku 'ave ki ha taha 'oku ne uta *cargo* pē 'oku ne uta pāsese pē 'oku ne fai ha me'a faka'ofisiale fakapisinisi. Ko 'eku ki'i tokoni atu ia ki he tafa'aki ko iá Fakafofonga ke fakatau'atāina'i hotau kakaí 'oku mo'ui māsiva pehē.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ki’i me’a hifo ‘Eiki Minisitā. Me’a mai Fakafofonga Fika 12 ‘a Ha’apai.

Mo’ale Finau: ‘Uluaki pē ‘Eiki Sea ko u fakamālō ki he Minisitā Ako. Kau ena ia he me’a ‘oku ke fakahikihiki’i mo’oni ko ‘ene fo’i sētesi ‘oku ‘ofa ki Ha’apai henau feilaulau. Mālō ‘aupito Minisitā Ako ka toki ‘i ai ha me’a ‘oku, ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai he Minisitā Leipa ‘Eiki Sea ko e toki fuofua fakamatala ‘eni ‘oku *clear* ma’a mo’oni ‘o fanongo mai e kakai e fonua. Na’e ‘ikai ke fai ha fakamatala ha fu’u fakamatala fakaikiiki pehē ia he taimi ko ē na’e fai ko ē hono, pea ko e ‘aho ni fakamālō atu. Fanongo mai e kakai mei Ha’apai. Tā ko e ‘ū me’a pē ia ka toki fai ha komēšiale mo ha me’a pea toki laiseni. Ko e ‘ave hoto hoa leleaki’i pē ko e kau siaine ki he māketi, ‘oku ‘ave ki falemahaki ‘oku sai pē ia ‘Eiki Sea. Ko ia ko u fakamālō atu Minisitā. Tā kuo maama e kakai ‘o e fonua mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō.

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i tokoni pē ki he, tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu, ko e ‘ai pe ke fakapapau’i pē ‘oku, he ko e Minisitā eni ‘oku ne fa’a fakamatala mai e me’a kehe ka ‘oku *enforce* ‘enautolu e me’a kehe. Ka ko e ‘ai pē ke fakapapau’i e me’a ‘oku me’a mai ‘aki he ‘Eiki Minisitā na’a fakamālō e Fakafofonga ia ‘oku nau fepaki e me’a ‘oku me’a mai he Minisitā mo e potungāue ko ē ‘oku nau *enforce* e Mālini pē ko e hā.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Sai pē ‘Eiki Nōpele.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u hoko atu au ki he ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io me’a mai. Hā e *issue* ‘e taha ‘Eiki Minisitā ?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia. Ko u fie hoko atu ki he, ko ‘eku ‘uhinga ‘eku talanoa atū he ko e palopalema eni ia ‘oku hanga he tokolahi ia ‘o fakatatau ‘a e me’a ‘oku tau ui ‘i Tonga ni mo māmani ko e *informal* sekitoa mo e kakai ‘oku nau *formally run businesses* pea ‘oku ‘i ai e fo’i *standard* fakamāmani lahi ia kuo pau ke ke a’u koe ki ai.

Pea ko u to e hoko atu ki he kātaki fakamolemole ki he tafa’aki ko eni ko ē ‘o e ki’i me’atokoni. Te u fakatātā pē ‘eni. Lava lelei pē ‘e he kau *exporter* ia mo e kau komēšiale ke nau ō ‘o kumi ha’anau māketi ‘o ‘omai totongi ‘enau tikite nau ōmai fa’o ‘enau koniteina pea nau ō mo ia ‘o hoko atu e me’a ko ia. Ko e ‘uhinga ‘a e fokotu’utu’u ko eni kia kimoutolu ‘oku mou ‘eka ‘e taha ‘eka ‘e ua ke mou kai pē. Ke ‘oua te mou to e ō ‘o nofo he ve’e hala ‘o fakatau atu ai homou ki’i kato manioke ke ma’u ha ki’i *cash flow* he taumaiā ‘e totongi fo’i manioke ‘a e ako ia ‘a e fānau pē ko honau ki’i vala pē ko e heka he pasi. ‘Oku ‘uhinga e fokotu’utu’u ko eni te mau ‘oatu ‘a e koniteina ki Ha’apai. Ka ‘i ai ha’o fo’i manioke ‘e nima pē ko ha’o fo’i kape ‘e taha ‘oku ‘ova mei ho’o kulo ‘omai ia ka u hanga ‘e au ‘o fakapa’anga atu koe.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālie.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Pea ko hono *freeze* ko ē ‘o e fo’i me’akai ko iá ‘i motu fakaheka mai ia he vaka ‘oku ha’u e vaka ‘e ua pē tolu ‘i he uike kotoa pē pē ko e, pē te ke ‘omai tangai ia. Pea mau fa’o leva ia ‘emautolu e koniteina ‘oku ‘alu ko ē ki muli pea mau hanga leva ‘emautolu

‘o toki kumi mai e māketi ko iá ke fakafoki mai ai e sēniti. Pea ko e to e hoko atu ki aí ke ke fakamanatu ki hotau kāinga ‘i motu kapau te ke ‘oatu ha pa’anga ‘e ua mo e pa’anga ‘e tolu ki he kilo pea mau ō ‘o fakatau e me’á ‘o ma’u ‘aki ia e pa’anga ‘e nima. ‘Oku mau palōmesi atu te mau fakafoki atu e pa’anga ‘e ua ko iá kia moutolu. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha taumu’a e Pule’anga ke ‘alu ‘o kumi ha’ane sēniti ‘iate ia. Ko e feinga’i ho’omou kato ke a’u ki he fo’i fika ko eni ko e 30,000.

<002>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘a e ‘api kotokotoa pē he ta’u. Pea ko e kongā ena ‘o e ngāue ke lava e me’a ko iá. Ko u tali atu au Fakafofonga ke ‘ave he uike ni kapau ko ‘apongipongi. ‘Osi mau e ‘aisi ia mau e māketi mau e founa ngāue kotokotoa. Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. Me’a mai ‘Eiki Nōpele mei ‘Eua.

Tokanga ngali fepaki fokotu’utu’u Pule’anga mo ‘enau kaveinga ‘ekonomika tu’uloa

Lord Nuku: Sea ko ‘eku ki’i tu’u hake pē ‘a’aku ia ‘Eiki Sea koe’uhí ko e me’a ko ē na’e toki me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Leipá Sea. Ko e ‘ai ko ē ke fai ko ē ‘e he Pule’angá ‘ū me’a ko ení kae fēfē ‘ū sekitoa ko eni ‘a e kakai ‘oku nau lolotonga fai e hū me’akai ki mulí he ‘aho ní. ‘Ikai lava kinautolu ia ‘o fe’auhi pea mo e Pule’angá he ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ia ‘a e Pule’angá. Ka ko ‘eku ‘uhingá pē ‘a’aku ia he ‘oku ngali fepakipaki e fokotu’utu’u pea mo e kaveinga ko eni ‘omai ko ē ki he ‘ikonōmika tu’uloá. Kapau ‘e to e ala mai e Pule’angá ke fai eni ko ‘eku anga pē ‘eku fakakaukau ‘Eiki Minisitā. Ko u poupou pē au ia ki he me’a ko ē ‘oku faí ka ko e kongā ko ē ki he to e ala, kapau ‘e poupou’i mou poupou’i ē poupou mo e kakai ko ē ‘oku nau fakalele mo laiseni ko ē ‘oku mou hanga ‘o foaki ke nau fai e fakamāketí kae ki’i holomui pē Pule’angá ‘o fakapa’anga pē he ‘oku nau ma’u e pa’anga. Ko e ‘uhinga pē ia ‘Eiki Sea ‘eku hoha’a ko ē ki aí he ‘oku lahi ‘a e kakai ‘oku ‘i ai ‘enau laiseni *exporter* mo e *import*. ‘E ki’i ngāvaivai ia ‘i he ngāue ‘a e fo’i, ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ke to e fakakaukau’i pē founa.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka u ki’i tokoni atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko u fie tokoni atu he ko e, ko Kolonga ‘oku ‘uluaki a’usia ‘a e fo’i monū’ia ko ení ka u ‘oatu pē ‘oku ‘ikai ke fēpaki. Ko e tokotaha ‘oku ne hanga ‘o fai e fakamāketi ‘o e fo’i hiná ‘a ia ko Kolonga ‘oku ‘i ai e ki’i fāmili ai e, kakai fefine toko 10. ‘Oku nau tō ‘enau ‘eka ‘e 1.5. Pea ko e tokotaha māketi ko ‘eku ‘ai eni ‘oku ‘ikai ke fepakí. Ko e tokotaha ko ē ‘oku ne fai e fakamāketí ko Lesieli Nāmoa. Ko e tokotaha *exporter* pea to e *commercial farmer* lahi taha ia he fonua ko ení. Neongo na’e fakafepaki’i ‘e he kautama ko ena ‘oku ‘uhinga mai ki ai ‘a e Nōpele. Kae kehe ko e poiní ‘eni.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ai kia hai ?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku palopalema ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Minisitā ko ho’o ‘ai ki he Nōpele fē ?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘A eni ko eni na’e toki fakamatala ‘a eni ko ē ‘oku tokoni lahi taha ki ai ‘a Kolongá.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘O pehē ‘oku ne fakafepaki’i e hā ?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ikai ko e ‘ai pē ke tokoni atu ‘oku, he ko ia ‘oku ne ‘uluaki a’usia e monū’ia. Kae kehe ‘e Sea, sai ko e tokoni ko ‘ení ‘oku fai ia ki he taki ‘eka ‘e 1 taki ‘eka ‘e 2. Kapau ‘oku ke komēsiale koe ‘o 100 ‘e nima pē fitu ‘oku ‘ikai te ke kau koe ‘i he fakakaukau ko ení. Kā ko e ‘isiū foki ‘oku ne ‘ohaké hangē ‘oku fepakí. Te u ‘oatu leva eni ‘a e fo’i fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke fepaki. Ko Lesieli Nāmoa ‘oku ne hanga pē ‘e ia ‘o tō ‘ene hina pē ‘a’ana ko e hina lahi taha ia ‘i Tonga ní. Fika ua ‘oku ‘i ai mo e kau komēsiale ‘oku nau tō nautolu ki ai pea ‘oku ‘i ai e *charge* ia ‘oku ‘omi ki ai he ‘oku mo’oni ia he ko e ‘uhingá ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni ia ‘a e tokotaha ko iá *exporter*. Ka ko e Pule’angá mau si’i heka atu pē he kelesí ‘o kole kia Lesieli ke kātaki ‘oua to e tō’o ha me’á he ‘oku mau si’i fai pē mautolu e fakapa’anga. Kumi mai e fetilaisa kumi mai e fafanga kātōa ia. Mou sio ki he fekaukau’akí. Sai ki he tokotaha lahi tahá sai ki he tama hoko haké kae to e tika taha ki he māsiva. Pea ko hono kainga pē ‘oku ma’u ‘oku mu’omu’a taha he ma’u e me’a ko iá ko e ‘uhinga foki ko e, ‘oku ou ‘ofa ai he’ene ngāue ‘oku faí. Pea ko e lea eni ‘a e finemātu’a, fakamālō kia Nōpele Nuku he ma’u ha kekekele ke tō ai ‘emau ki’i ‘eka ... mo e Pule’angá ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mo e Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ki’i ‘oleva pē ‘e ‘Eiki Nōpele ē.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka u ki’i tokoni atu pē ki he Feitu’ú na he ko mautolu na’e tō hina lahi. Ko homou tō ko ena neongo e si’i sai ‘a Sione kae kovi e hina ‘a Mele pea to e kovi mo e hina maí ‘e uēsia ‘a Sione ia. Ko e uēsia lahi fakamanavahē ka uēsia he me’a si’isi’i. Te u fiema’u au ke ‘omai kakato hangē ko e me’a ‘oku ke me’a ki aí. ‘Ikai, he ‘ikai lava ia. Kuo pau ke nau potupotu tatau nautolu mālō pē pe ‘e ma’u ha me’a ia ‘a Sione neongo ‘ene sai. Neongo e sai ‘a Kepu Kaloniafu ko ena mei Kolonga kae kovi ‘a Mele ko ena ‘i Veitongo ko eni na’e palau ‘enau ‘ū me’a aí. Ka he ‘ikai pē ke sai e me’a ‘a Kepu ia kuo pau ke feinga’i ‘a Mele ke nau felālāve’i’aki he me’a ko eni tō hina. Ko e kovi ko ē ‘a e hina lahi ko e mālō pē ke ma’u ha me’a. Pea ka sai ‘a hina lahi ‘oua ko e ‘amo’amo atu. Ka ko u kole atu ki he Feitu’ú na tau ki’i hoko mai mu’a ki he’etau ki’i ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ...

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Sea Le’ole’o: ... ‘Isiū ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki Nōpele, tokanga e ‘Eiki Nōpele ki ho’omou fakalele pisinisi kae toe uesia e si’i ni’ihi Tonga hangē ko e *export* kā ‘oku sai pē ena ia ‘oku sai pē ‘a Lesieli he ko e fa’ahinga ngāue *gamble* pē foki ‘a e hina.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea ‘oku ou fie pou pou atu pē ‘oku ou fakamālō atu ki he fakamatala ko ē ‘oku ke fakahoko. Ko e *exporter* ko ia mo e tama tō komēsiāle lahi ‘oku nau ō ‘o kole ki he tama *exporter* ko eni ke fakapa’anga ia ke ‘omai ‘ene tenga’i hina mo e ngaahi me’a kotoa ko ia ‘io te mou kau moutolu he fo’i me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ki ai. Ko e tafa’aki ko ē ‘a e Pule’anga ‘oku fakapa’anga pē ‘e he Pule’anga ia ‘a e tenga’ihina a’u ki he’enu lisi mo e me’a kotokotoa mei mu’a kimui ‘ikai ke nau kau nautolu mau *safeguard* ‘emautolu ‘a e me’a ‘a e masiva, pea ka ‘i ai ha palopalema ‘a e fo’i kulupu ko ia ‘oku fakakomēsiāle ‘oku kehe ‘aupito ia mei he ‘emau fo’i alea ‘amautolu

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e me’a pē Hou’eiki ‘oku ou ki’i tokanga ki ai he me’a ‘oku ke me’a ki ai ‘Eiki Minisitā fakamolemole na’a pehē ‘oku ou tipeiti kā ko au ‘oku ou ‘ilo lahi taha ki he me’a ‘oku ke me’a ki ai. Ko e taimi ko ē ‘oku mou kumi ai ko ē ‘a e *NPK* pea mo e ‘u fafanga ko ia si’i fēfē ‘a Minoru ‘e si’i fēfē leva ‘a e Viliami *farming*.

‘Eiki Minisitā Fefatau’aki: ‘Ai ke u ki’i tali atu pē ‘Eiki Sea. Ko e kau tama fakatau ko ia ki he ngaahi tenga’ihina mo e *NPK* mo e ngaahi me’a pehē mou ‘alu moutolu ki he kau komēsiāle fiema’u moutolu ia ki ai ko e ki’i me’a ko ē ‘oku mau ala e Pule’anga mei he’etau tukupau ‘oku tau si’i fakatafe ia ki he masiva ke tukuange mu’a ‘oua te tau pehē ‘oku fepaki ‘a e pisinisi mo e *exporter* mo e kau tō komēsiāle ‘oku fepaki ia mo e ni’ihi ko eni ‘oku si’i ‘eka pē ‘e taha, taha mo e konga pea ‘oku mau fakaivia kinautolu ke nau a’usia ‘a e sēniti ko ē ‘oku ma’u mei muli. He ‘ikai ke lava ‘e he kakai masiva ko eni mo e ngaahi fa’ē ko eni ‘o a’usia kapau he ‘ikai ke ‘unu e Pule’anga ‘o fai ha me’a ke fakaivia ‘aki kinautolu Sea ‘oku ‘ikai ke nau fepaki ko e ‘uhinga ia ‘eku ki’i talaatu ‘oku ‘ikai ke nau fepaki.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō mālō ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki Nōpele ‘oku to e ‘i ai ha me’a kehe, kapau ‘oku ‘i ai pē ‘etau hokohoko.

Lord Nuku: ‘Ikai kā na’a ku feinga pē au ia koe’uhī na’e ‘i ai ‘a e me’a na’a ku tokanga ki ai na’e ‘ikai ha’aku faingamālie ‘o’oku ia ‘a eni ko eni he tu’utu’uni ko ē ki he mamata tofua’a, kā na’e ‘i ai ‘a e me’a ia na’a ku tokanga au ki ai ai ‘i he tu’utu’uni kā ko e pango foki kuo nga’unu e me’a kapau te u ki’i ‘oatu pē ‘a e fo’i me’a pē ‘e taha ai ‘a ē ko ē na’a ku ‘uhinga ki ai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai

**Fokotu’u ke ‘osi taimi mamata’i tofua’a & toutai’i tofua’a mei he faitu’u kitu’a
‘ekonomika sone ‘a Tonga**

Lord Nuku: Pea heke mai ki he me'a ko eni ki he ngoue. 'Eiki Sea ko e tu'utu'uni ko eni fika 'uluaki ko e hingoa nounou 'a eni ko eni ki he tu'utu'uni fika 2 'uhinga'i lea 'oku 'i ai 'a e fo'i ko e 'uhinga ko ē 'o e 'uhinga'i lea pea 'oku tu'u leva ai, toutai fakakomēsiale 'o e tofua'a pea ko e me'a ko ē na'a ku fie lave ko ē ki ai hangē ko e me'a ko eni ko ē 'oku ou lave'i ko ē 'o fekau'aki mo e tofua'a he 'oku ou tui 'oku sai ange 'a e mamata tofua'a 'i 'Eua 'i Ha'apai. Tonu leva ke 'oua toe 'oange ha laiseni ia ki Ha'apai 'ave ia ki 'Eua sai 'a Vava'u ia 'oku mahino kaikehe ko e foki ia 'a e potungāue kā ko 'eku 'uhinga ko ē ki ai. Ko u lele atu ki Vava'u fonu e 'ū 'iote 'i 'uta pea u 'eke'eke atu ko e talamai 'osi e faha'ita'u mamata tofua'a ia pea 'oku nau toho nautolu ia pea nau 'alu nautolu te nau toki foki mai nautolu mai pē ki he faha'i ta'u hoko, kā ko e 'uhinga ko ē 'eku lave au ko ē ki ai fēfē ko 'ene 'asi ko ē 'i hē ko e toutai 'i he 'ekonōmika zone ko ē 'a Tonga ni pē ko e potu tahi ko ē 'o Tonga ni 'oku fa'a tapui fēfē kapau 'e fakangofua taimi ko ē 'oku ki'i mavahe atu ai ko ē me'a mei he'etau maile ko eni ko ē 12 pē 200 ko 'ene tō pē ki tu'a ai fēfē kapau 'e fakangofua ia tau pehē tautolu 'ave ai he 'oku *international water* ia, ke 'uhī ke fakangofua leva 'a Ha'apai mo Vava'u mo Tonga ni mo 'Eua fēfē kapau te nau takitaha he tofua'a he ta'u 'i tu'a zone. Ko e 'uluaki 'Eiki Sea ko Siapani 'ū feitu'u lalahi ko ia 'oku nau hanga 'enautolu 'o tamate'i 'a e tofua'a 'i he 'uhinga fakasaianisi pea 'uhinga.

Sāmiu Vaipulu: Sea ko u ki'i fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu me'a hifo 'Eiki Nōpele mei 'Eua fakatonutonu mei he Fakafofonga Fika 15 Vava'u.

Sāmiu Vaipulu: Ko 'eku fakatonutonu pē 'a'aku 'Eiki Sea ke kole ange ki he 'Eiki Minisitā ke feinga kia Tupou IV he ko ia na'a ne fokotu'u ...

<007>

Taimi: 1155-2000

Sāmiu Vaipulu : Sea, ka u ki'i fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o : Fakatonutonu, me'a hifo e 'Eiki Nōpele mei 'Euá. Fakatonutonu e Fakafofonga Fika 15 mei Vava'u.

Sāmiu Vaipulu : Ko 'eku fakatonutonu pē 'aku ia Sea, ke kole ange ki he 'Eiki Minisita, ke feinga kia Tupou IV, he ko ia na'a ne fokotu'u mai e Lao ko ia he 1978 ke ta'ofi e hoka Tofua'a. Feinga ki ai, ko e 'uhī ka e toki fakatonutonu. Mālō Sea.

Lord Nuku : Tali lelei e fakatonutonu ia, kapau té u tali 'a e fakatonutonu ko eni 'Eiki Sea, tau to e feinga kia Tupou IV ke 'oua mu'a ke 'omai e fo'i Lao ko eni 'e 6 ko eni ko ē, ko ē na'a tau foki ai ko ē, ko ē ki he kakaí, ko e 'uhī ke fētāmate'aki.

'Eiki Sea Le'ole'o : Fakafofonga, me'a mai pē he me'a ko eni ho'omou feme'a'akí, 'ikai ke kau ai 'a e Lao 'e 6 ia.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ka u foki mai au ki he fo'i 'uhinga ko eni na'a ku 'oatú.

Mo'ale Finau : Sea, kau ki'i fehu'i ange mu'a ki he Fakafofongá. 'E Fakafofonga ko 'eku ki'i fehu'i atu, 'e tala fēfē nai 'a e Tofua'a ko ē he tu'a souni, tu'a maile 'e 200 mei he Tofua'a 'i lotó. Ki'i tali nounou mai pē kā tau hoko atu.

Lord Nuku : 'Io, 'oku 'osi 'i ai pē hono ngata'anga, 'oku 'osi māhino pē hotau souni faka-ekonomika souni.

Mo'ale Finau : 'Ikai, na'e tala fēfē na'e nofo 'a e Tofua'a 'i tu'a.

Lord Nuku : Na'e nofo 'i tu'á. Kuo pau ke 'ilo 'e he vaka ko ē 'oku folaú 'a e ngata'anga 'o e maile 'o e souni ko ē kitu'á.

Lord Tu'i'āfitu: Sea, ko e maile 'e 200 ko e *economic zone* ia. Ko e *continental shelf* 'oku 'i tu'a ia he 200 pea ko e 300 ko e 'aisi ia.

<000>

Taimi: 1205-1210

Lord Tu'i'āfitu: .. me'a 'oku me'a atu ki ai e Nōpele, ko e tahi fakavaha'a pule'anga ia 'oku fai ai 'a e talatalanoá.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Ki'i, 'oku 'i ai e ki'i me'a 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga Ha'apai 13 'i he *issue* pē ko ena 'oku ke me'a ki aí.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu mo e Fale 'eiki. 'Eiki Sea ko u fakamālō atu he 'omai e ki'i miniti 'e taha ko eni ke fai atu ai ha ki'i fakahoha'a. Sea 'oku 'ikai ke u lave au ki he tofua'á.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io pē me'a hifo ki lalo kae, 'oku tau lolotonga 'i he,

Veivosa Taka: Ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia, Sea ko e 'oatu pē ki'i me'a pē na'e fai'aki e,

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i me'a hifo ki lalo. Ko u pehē na ko e 'uhingá ko e, tau 'ai pē, 'ai taha taha pē he te tau a'u pē ki 'anai 'e hokohoko atu pē ki he Feitu'u na.

Veivosa Taka: Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e 'uhinga eni 'oku fai ki ai 'a e sió he ko hono, ko e Tu'utu'uní 'oku ngata pē ia he 'etau souni faka'ekonómika e souni ko ē 'a Tonga ní. Ka ko e taimi ko ē 'oku mavahe ai mei heni e tofua'á 'o takai ko ē ke foki maí, pē 'ikai lava ke to'o ai ha tau 'inasi. 'Uluaki, koe'uhí ko e moa ko ē 'oku 'omai ko ē he taimi ní koniteina 'e fiha 'oku 'omai he ta'u. Pea tānaki atu pea mo e tukuhau mo e 'ū me'a ko iá. Sea kapau 'e fakangofua ke tamate'i ha tofua'a 'e ua 'a Ha'apai.

Te ne tamate'i 'e ia e koniteina sipi pē ko e hā fua ko eni ko ē 'oku fai ai ko ē 'a eni ko ē 'a e felau'aki ko ē 'i Tonga ni hangē ko ia 'i he mo'uileleí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i fehu'i mu'a ke tokoni mai pē Hou'eikí.

'Eiki Sea Le'ole'o: Tali pē 'e he Feitu'u na e fehu'i, 'a e tokoni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kapau te tau ō tamate'i ha tofua'a, ko ho'o feingá ke 'omai ma'ae masivá pē ko e kau *exporter*. 'Ai pē au pē 'oku 'i ai ha makatu'unga ho'o malanga. 'Oku ke malanga te ke 'omai ke tau kai ai e masivá pē ko e me'a ki he kau *exporter*.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e hoka tofua'á 'Eiki Sea na'e fai ko ē hení ko hono, ko e taimi ko ē 'oku mai ai e tofua'á pea toké, 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha tu'umālie ia 'e 'alu ki ai. Ko e toké 'oku fai ia 'e he kakai masivá. Ko 'eku 'uhinga ia hono fokotu'u atú. He 'ikai ke 'alu 'a e Hou'eiki Minisitā ia ko ení 'o fakatau mei ai he 'oku nau kai pulu lelei nautolu. Ko e motu'a ko ē me'á 'e pau ke lele ia mo 'ene tangai 'a'ana ia ki uafu. Na'e fa'a toke pē 'a e tofua'a ko ē 'a Kukí 'i Fāua. 'Osi mai 'a Tonga ni ki ai. Ko e 'uhinga ia e fakakaukau he na'e 'i ai e me'a pehē.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, ka u tokoni atu.

Lord Nuku: Pea toki fai ko eni.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, 'Eiki Minisitā Polisi.

Poupou ke faka'atā hono toutai'i e tofua'a

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipá kae 'ai ai leva e tofua'á ke mahino e tūkunga 'oku 'i ai Sea. Poupou pē ki ai. Na'e 'i ai e taimi na'e fokotu'u ai heni, pea hala foki ke tali. 'Ohovala pē kuo 'omai e lipooti mei he sino ko eni ko ē 'oku nau tokanga'i hono ta'ofi ko eni ko ē 'a e tofua'á, ngalingali 'oku tokolahi fe'unga e tofua'á ia 'i māmani. Ke ki'i fakakaukau'i he 'e Kōmiti ko ení ke tukuange ā ia ke faka'atā, na'e a'u ia ki ai Sea. Pea 'oku fakafuofua eni ia, ta'u eni ia 'e 10 mei ai. Pea nau fetu'utaki leva ki he Fakafofonga mālōlō ko ē ko Lavulavu. Na'a ne fokotu'u heni ko hono 'uhingá ko e kakai, ke fai ha fakakaukau e me'a ko iá. Pea nau fakahoko ange ki ai, ko e toki 'osi pē eni fai e feme'a'aki heni ko hono 'uhingá ko e sio tofua'á ko e pisinisi mo ia. Pea nau fakahoko ange ki ai, 'oku 'i ai e tokanga ia 'a e kakai sio tofua'á pē ko e hā, 'e uesia kinautolu ia ka fai e hoka tofua'á. Pea na'a ne fakahoko mai leva 'e ia Sea, sio pē ia mo hoka, 'e lava pē ia. Ma'u 'enua sio tofua'a, ma'u e hoka tofua'a hangē ko e founa ko ē. Ma'u lōua pē ia Sea 'oku hangē 'oku hoko pē 'i Siapaní Sea.

Lord Nuku: Sea, ko u ki'i fakatonutonu atu au Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko hono 'uhingá he ko e kakai pē ko u fakakaukau. 'Oua to e fakatonutonu Sea he ko u poupou ki ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā, ko 'etau Tu'utu'uní pē ka 'i ai ha fakatonutonu,

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mo ki'i me'a hifo angé kae ki'i me'a mai angé Minisitā Ngoue pea mo e Toutai. Me'a mai Minisitā.

<008>

Taimi : 1200-1205

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō 'Eiki Minisita. 'Eiki Nōpele 'oku to e 'i ai hā me'a kehe. 'Oku 'i ai pē 'etau hokohoko.

'Eiki Minisitā Toutai: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Pea ko u fakatapu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia, tapu ki he Hou'eiki Minisitā pehē 'a e kau Fakafofonga e Hou'eiki 'o Tonga mo e kau Fakafofonga hono kātoa 'o e Fale 'eiki ni. Sai pē ka u ki'i poupu atu pē Sea ki he me'a ko ení he koe'uhí ko e motu'a ni foki na'e fa'u e Lao ko ena ko ē 'o ta'ofi ko ena hono toutai'i ko ia 'o e tofua'á 'o ma'u me'atokoni mei ai e kāingá.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā fakamolemole pē ē. Ko u 'ilo pē te ke me'a lōloa ki he me'a ko ená 'oku mahu'inga ko e Lao ia fekau'aki ko ē pea mo e me'a 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Nōpele. Ka ke toki fakama'ala'ala 'anai. Ko u pehē mu'a ke tau mālōlō he ko 'etau taimí fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uní. Hū mai pē ko ē 'anai, pea ke me'a mai'aki e me'a ko ená. Tau mālōlō toki hoko mai he 2. Mālō.

(Toloi 'a e Fale ki he 2)

<001>

Taimi : 1420-1425

Sātini Le'o: Me'a mai e Tokoni Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mou me'a hifo. Hou'eiki, mālō ho'omou laumālie. Kole pē ké u fakamalumu pē he fakatapu kuo 'osi kamata 'aki 'etau lotu pea mo e kamata'anga 'o e 'ahó ni, ko e 'uhí pē kae hoko atu 'etau ngāue, he 'oku lahi 'etau me'a ke faí. Ko e 'uhí na'a tau mālōlō 'anenai, na'á ku kole ki he Minisita ki he Toutai, ke ne ki'i fakamā'ala'ala mai pē. 'Oku tau kei nofo pē eni fēlāve'i mo e kole mei he 'Eiki Nōpele ko eni mei 'Euá, 'oku 'i ai 'a e taha he ngaahi *Regulation* 'oku fie me'a ki ai pea na'u 'oange e faingmālie. Kā ke me'a mai Minisita ki he Toutai, mālō.

Tui Pule'anga lahi ange maumau mo e uesia ki he fonua ka fakangofua toutai'i tofua'a

'Eiki Minisita Toutai : Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Ko ia, fekau'aki pē pea mo e fokotu'u ko ia ki he to e kamata 'a hono toutai'i 'o e Tofua'a ke ma'u me'atokoni mei ai 'a e kāingá. Ko e tu'u foki he taimí ni, ko e Lao ko eni 'okú ne pukepuke ko eni hono ta'ofi ko ia hono toutai'i 'o e Tofua'a. Na'e fokotu'u ia 'i he 1978, 'a ia ko e *royal degree*. 'A ia ko e 78 ko e hili ia 'a e folofola mai 'a e, 'Ene 'Afió, Tupou IV ki he motu'á ni ke kamata 'a e ngāue ki hono fokotu'utu'u 'a e Lao ko ení ko ia ke ta'ofi, pea na'e lava eni 'o fakahoko 'o lava ko eni hono ta'ofi. Na'e makatu'unga pē

ia 'i he taimi ko iá, neongo na'e 'aonga ki he kāingá 'i he ma'u me'atokoni ko ē 'a e kāingá kā na'e 'i he ngaahi 'aho ko iá na'e lahi ange 'a e maumau, me'a ko ē 'oku 'ikai ke faka'aonga'i mei he Tofua'a 'i he konga ko ia 'o e Tofua'a na'e faka'aonga'i, pea lahi ai pē 'a e mole ko ia, mo e 'alu pē ki he tokosi'i ange 'a e tokolahi ko ia 'o e fanga tofua'a 'i Tongá ni. He ko 'ene tokolahi tahá 'oku 'alu hake pē, 'oku 'ikai ke fu'u lahi fēfē, 'oku 'alu pē ki he teau tupu. Pea 'oku 'ikai ke,

<001>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Minisitā Toutai: 'Oku 'ikai ke tatau ia mo e tu'u ko ē 'a e ngaahi fonua, 'oku meimei tatau pē 'a Tonga ni mo Nu'usila ka ko 'Aositelēlia 'oku to e tokolahi ange 'a e tofua'á, 'a e fa'ahinga tofua'a ko ení, ui ko e *humpbacks*, 'a eni ko ē 'oku ha'u ko ē ki he konga tahi Tongá.

'A ia 'oku nau ha'u he taimi ko ia 'oku māfana aí koe'uhí 'oku, taimi ia 'oku nau ha'u aí, 'oku nau fanau aí 'o fakatokolahi. Pea ko e me'a leva eni na'e ta'ofi ai ko eni 'a e 'uhinga ko eni. Kaekehe, ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ena 'i he ngaahi 'aho ni, 'oku lahi 'aupito 'oku lave'i pē 'oku 'i ai e lahi 'aupito 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke to e kamata hono toutai'í. Ka ko e anga ko ē sio ki ai 'a e motu'a ni, 'e lahi ange 'ene maumau 'i he tu'unga ko ia 'a e fonuá tautautefito ki he tu'unga faka'ikonōmika 'a e fonuá. He koe'uhí ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko eni hono malu'i ko ia 'o e tofua'á 'i he tu'u ko ē 'a māmaní. Ko e to'utangata 'o e kuonga ko ení 'oku nau fu'u mālohi ange 'enau 'ilo ko ia ki hono malu'i ko ia e 'ātakeá. Kau ai hono malu'i 'o e ngaahi me'a mo'ui kehekehe pē 'i he 'osenī kae pehē foki ki 'uta foki. Pea 'i he'ene pehē 'oku mālohi 'aupito 'a e tu'u ko ia ki hono ta'ofi ko ia 'o e, mo e pou pou ko ia ki Tonga ni. He 'oku kau 'a Tonga ni he manakoa lahi 'aupito 'aupito 'i he ngaahi fonua mulí 'i he hangē ko eni ko e tafa'aki ko ia hono malu'i e 'ātakeá mo e mo'ui ko ia 'a e fanga monumanú, 'o kau ai e me'a mo'ui ko ia mei 'ōsení.

'Oku kau 'a Tonga ni he ongoongoa 'aupito koe'uhí ko e ngāue ko eni, koe'uhí ko hono ta'ofi ko eni hono toutai'i 'a e tofua'á. Pea kapau 'e hoko atu 'o to e toutai'i e tofua'á, 'a 'i ai e maumau lahi 'aupito 'e hokó. He ko e tu'u ko eni ko ē 'a e fefolau'akí, 'oku ma'u mei ai 'a e pa'anga lahi 'aupito 'aupito 'a e fonuá 'i he 'a'ahi mai ko ia 'a e kau folau 'eve'evá ki Tonga ní 'o 'alu ki he tokolahi, kae tokolahi tahá ko e ōmai ko e mata tofua'a. Pea 'e uesia 'aupito 'aupito 'a e 'ū pisinisí 'i Tonga ni.

Uesia mo e koloa hū ki tu'apule'anga

Pea 'ikai ke ngata pē aí, te ne to e uesia mo 'etau ngaahi koloa ko ia 'oku hū atu ki tu'apule'angá koe'uhí he 'e 'i ai e fakafepaki 'aupito ia ki he ngaahi me'a ko ia 'oku hū atu mei he fonua ni ki tu'apule'angá. Pea, ka ko hono mo'oní 'e, ko e tu'unga ia ko ē 'e a'u ki ai 'a e, 'e lahi ange 'a e palopalemá. He ko e 'alu ko ē ki he tafa'aki 'e tahá ki he ma'u me'atokoni ko ia 'a 'etau kāingá 'oku mahino pē ia ko e, 'oku kau foki eni 'i he me'atokoni 'oku lelei. Ka ko e to'utangata, to'ufefine 'o e kuonga ko ení talu mei he, na'e fokotu'u foki e Lao ko ení he 1978, 'a kinautolu ko ē mei he to'u ko iá mei he 1978 'o faai mai ki he ngaahi 'aho ni, 'e faingata'a 'aupito 'aupito kia kinautolu ke nau tali ke nau ma'u me'atokoni mei he tofua'á he koe'uhí ko e kalasi me'atokoni ko eni 'oku fu'u mālohi 'aupito 'aupito 'a e, hono tu'unga ko ē 'oku 'i aí 'i he mālohi ko eni 'a e nanamu ko eni 'o e me'atokoni ko ení. Pea na'e sai pē he kuohilí na'e fe'unga pē mo e kuonga ko iá, kau ai pē 'a e motu'a ni na'e kau he manako taha 'i he ma'u me'atokoni mei he tofua'á. Kaekehe ko e kuonga kehe eni pea 'e, 'oku ou tui pē he 'ikai ke fu'u manakoa fēfē he 'oku fu'u faingofua

ange pē hono ma'u e, 'a e moá mei he falekoloá. Pea hangē pē ko e ngaahi me'a ko ē 'oku hoko ko eni ki he palopalema 'o e fanga monumanú kae tautautefito ki he fanga puaká. Ko e a'u mai ki he ngaahi 'aho ni, 'oku 'alu noa'ia pē fanga puaká 'o a'u ki he ngaahi feitu'u 'i he ngaahi 'api 'utá na'e 'ikai pē ke nau a'u nautolu ki ai he kuonga ko ē. He koe'uhí na'e faingofua ange hono puke kinautolu 'o ngāue'aki ki he ma'u me'atokoni ko ia 'a e kakaí. Ka 'i he ngaahi 'aho ni, 'oku lahi ange hono, faingofua ange hono ma'u 'o e, 'a e kiki, me'atokoni kiki. Pea 'i he'ene pehē 'oku hoko ia ko e palopalema lahi 'aupito 'a e takai ko eni 'a e fanga puaká 'o 'alu 'o maumau 'i he ngoué 'i 'utá. Pea 'e, 'a ia ko e me'a tatau pē, ko e me'a, fa'ahinga me'atokoni eni 'e fu'u fo'ou 'aupito ki he to'utangata ko ia, to'ufefine 'o e kuonga ko ení. Pea ko u tui pē 'e 'alu atu pē 'e faingofua ange pē ki he to'utupú ke nau,

<001>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Toutai: ... 'enau ma'u me'atokoni mei he ngaahi me'atokoni ko ē 'oku to e ma'u ngofua ange pē pea faingofua ange pē pea 'ikai ke ngata aí 'oku 'ikai ke 'i ai hano fa'ahinga kalasi ha'aha'a 'e uēsia ai 'a kinautolu 'enau manako ko ē ki he ma'u me'atokoni mei he tofua'a. 'Ikaí ke ngata aí ko e tofua'a foki ko e kongá lahi 'o e tofua'a ko e ngako. Pea ko e tu'unga ko ē ngaahi 'aho ní he 'ikai pē ke faka'aonga'i eni koe'uhí he 'oku 'ikai ke sai ki he mo'ui ko ē 'a e tangatá. Pea 'i he'ene pehē 'oku ou tui pē 'e to e hoko pē ko e maumau lahi pē 'e hoko ki aí. Kae kehe ko e fanga ki'i fakanounou pē ia e fakamatala 'e Sea pea 'oatu pē koe'uhí ki he Falé koe'uhí ke fai ha me'a ki ai. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. 'Eiki Nōpele. Kole atu pē Fakafofonga 15 ke lava e ki'i me'a ko eni 'a e 'Eiki Nōpelé pea to e foki atu ki he Feitu'ú na he na'a tau kamata pē 'anenai 'i he Feitu'ú na.

Sāmiu Vaipulu: Mālō 'Eiki Sea.

Taukave ko e fokotu'u toutai'i e tofua'a mei he kongatahi kitu'a 'a Tonga

Lord Nuku: Tapu pea mo e 'Eiki Sea tapu atu ki he Hou'eiki Minisitā pea pehē foki ki he ongo tēpile Fakafofonga e Kakaí. Sea ko e fakama'ala'ala ē kuo fakahoko mai pea mei he 'Eiki Minisitā makatu'unga mei he Lao ko ē na'e fa'ú 'Eiki Sea. Ka ko e makatu'unga ko ē 'o e 'uhinga 'o e fokotu'u 'Eiki Sea ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ko ē ke fai ai ha mata tofua'á. Ko u lave'i pē au fakamāmani lahi 'Eiki Sea neongo hono tapui ko ení 'oku 'i ai e 'ū feitu'u lahi 'aupito ia 'oku nau ngāue pē nautolu ia ke nau ma'u me'atokoni pea mei he, ka 'oku mahino pē kiate au ia 'a e me'a ko eni 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā. Ka ko e me'a 'e taha ko ē 'oku 'uhinga ki aí 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e tu'utu'uni ko ení. Ko e tu'utu'uni ko ení ko e 'uhinga'i leá 'oku tapui pē 'i he feitu'u toutai'anga 'o Tonga ni. Ko e kongá uá ia. To e 'alu hifo ko ē ki lalo 'Eiki Sea ko e ngaahi toutai fakakomēsiale 'oku 'uhinga pē ki he feitu'u toutai'angá. Pea na'e makatu'unga e fakahoha'a ia kitu'a he 'oku 'i ai pē hotau 'ēlia faka'ekonōmika pea 'oku to e 'i ai pea mo e 'ēlia 'osi e maile 'e 12 'alu atu ki he maile 'e 300 pea ko 'ene 'osi ko íá, he ko u tui ko e hoka tofua'á ia mo e fāngota'i ko ē tofua'á kimu'a na'e ma'u ia kitu'a. Ka ko eni kuo fakahoko mai he 'Eiki Minisitā ka ko e makatu'unga pē eni 'Eiki Sea ko e fa'ahinga me'a ko ē na'e 'uhinga ki ai e 'Eiki Minisitā 'Eiki Sea 'o fakatatau ki he kuonga ko ē 'aneaffi.

Ko e 'aho ni to e lelei ange 'a e ngaahi me'angāue. Kae kehe ko e tu'utu'uni eni ko ē kuo 'omai he 'Eiki Minisitā pea 'oku neongo 'oku 'ikai ke u tui tatau. 'Oku ou tui ange 'Eiki Sea ko e mo'ui lelei ange ko ē 'a e fa'ahinga ko eni 'o e tangata fakatatau ki he anga ko ē ma'u e me'atokoni ko eni 'Eiki Sea pea 'oku makatu'unga ai 'a e fakakaukau. He 'e tokoni lahi eni ia 'Eiki Sea ki he fonuá. Ka ko hono fakangofua pea mo hono ta'ofi ko e me'a pē ia 'a e Pule'angá. Ka 'oku 'uhinga hono fakahoko atu 'Eiki Sea he 'oku talamai he Tu'utu'uni ngata pē tapú ia 'i he feitu'u pea ko e 'atā ko ē mei ai 'oku 'uhinga ki ai ko ē ke fai ki ai hano to e fakakaukau'i. Ko e kongá ko ē ki he ngaahi palopalema ko ē 'omai ko ē he 'Eiki Minisitā Sea ko u tui pē ki ai. Kae kehe ka 'oku 'oatu e fakakaukau 'Eiki Sea ki he Feitu'ú na kae 'oatu, ko e me'a ia ko ē na'a ku tokanga ki ai 'anenaí fekau'aki mo ē.

Fehu'ia pē 'oku maumau'i nai e tu'utu'uni Fakamaau'anga fekau'aki mo e fili e Poate Liiki

Ko e me'a ko ē hono uá 'Eiki Sea ko u tokanga atu ki ai ko u tokanga atu ki he me'a ko eni ko e maumau'i 'a e ngaahi Tu'utu'uni. Pea ne u fakatāpā pē eni ko 'eku fehu'i atu eni 'o fekau'aki 'Eiki Sea pea mo e Sīpotí. Ko u lave'i pē 'Eiki Sea ko e liiki na'a tau 'alu 'o a'u ki he tu'unga ma'olunga taha 'o e fa'ahinga sīpoti ko eni 'Eiki Sea pea fai e hopo 'i Tonga ni pea 'i ai e tu'utu'uni 'a e fakamaau. Ko e 'aho ni ko 'eku fie lave'i Hou'eiki Pule'anga. Ko e tu'utu'uni ko ē 'a e fakamaau ke fili 'a e poate pea fili e poate. Ko e me'a ko ē 'oku hoko ki ai ko u fanongo ko ē he mītiá ko hono fakahoko mai 'o fakahoko mai kapau 'e fai e tu'utu'uni ko ē 'a e fakamaau ke fili e poate ...

<002>

Taimi: 1435-1440

Lord Nuku: tokanga'i e kau .... ai ma'a e fonuá. Ko 'eku fehu'i, 'Eiki Sea, pē 'oku maumau e tu'utu'uni ko iá, 'o maumau'i 'e he kau faiongoongo, pea mo kinautolu ko eni ko ē 'a eni ko eni 'oku nau hanga 'o fakafepaki'i e tu'utu'uni ko eni, 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke u fakatonutonu atu mu'a mo tokoni ki he

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu mo e tokoni 'i he taimi pē e taha. Me'a mai, 'Eiki Minisitā ...

Fakahā 'ikai maumau'i fānau ako vā'inga liiki 'enau totonu ke fakahā honau le'o

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na, kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipá. 'Oku ou 'oatu 'a e fakatonutonu ko ia 'a e maumau'i e tu'utu'uni. 'Oku 'ikai ke maumau'i 'e he fānau Mate Ma'a Tonga na'e toki va'inga ko eni 'i he tesi fakamuimui, te nau ha'u 'o talamai, ka 'ikai ke liliu 'a e Kōmiti fakataimi ko eni he 'ikai ke nau toe o mai kinautolu 'o va'inga. 'Oku 'ikai ke maumau'i 'e he fānau 'enau totonu ke nau tala honau loto mo 'enau tu'utu'uni fakatautaha 'akinautolu ma'a honau sinó. 'Oku 'ikai ke nau maumau'i 'enautolu ia 'a e tu'utu'uni 'oku ne me'a ki ai 'o fekau'aki 'oku pehē, ko e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga. Ko 'eku tokoní ia, Sea. Ko e fakatonutonu.

Lord Nuku: Mālō 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga ia e fakahoha'á, 'Eiki Sea. Kapau he 'ikai ke tali, ko e tu'utu'uni ko ē 'a e Fakamaau'anga ke fili e Poate, pea fili e Poaté, talamai leva he ongoongó,

‘oku pehē ‘e he kau va’ingá, he ‘ikai ke nau to e ōmai nautolu ia ‘uhingá ko e Poate ko íá. Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku fehu’í, ‘Eiki Sea, koe’uhí ko e tu’utu’uni ko íá. ‘E lava ‘o fai e tu’utu’uni. ‘Oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o tukuaki’i ‘a e kau va’ingá, ka koe’uhí ko e ongoongo ko ē ‘oku ‘omaí, ‘Eiki Sea. Pē ‘oku maumau ai e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau, pē ‘ikai? Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku fai ai ‘a e hoha’á.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kau ki’i tokoni atu mu’a he ko e motu’a ni ‘oku le’ole’o he *MIA*. Ko ‘eku ki’i tokoni atú, ‘e Sea, ‘oku me’a ia ko e palopalema ‘a e mītiá. ‘Oku ou fakamo’oni’i atu ‘e au, kuo ‘osi tala mai ‘e he kau leká he ‘ikai ke nau va’inga nautolu. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e ongoongó, ko e fo’i mo’oní ia, te nau holomui kotoa kinautolu mei he Mate Ma’a Tongá. Ko e ‘uhingá ke to’o ‘a e feme’a’aki ‘o fekau’aki pea mo e ongoongó, ‘o pehē ‘oku palopalema e ongoongó, ko e palopalemá ko e fānau, kuo nau ‘osi fakamo’oni fakala’ipepa mai, pea kuo nau ‘osi fetu’utaki mai he ‘ikai ke nau toe va’inga kinautolu, ‘o kapau he ‘ikai fakatonutonu ‘o to’o kitu’a ‘a e ..... ko eni. Ko e ki’i fakatonutonu ia mo tokoni atu pē, kae hoko atu pē ‘ene me’á ‘ana kātaki.

Lord Nuku: Mālō ‘Eiki Sea, mālō e fakatonutonu. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’á, ‘Eiki Sea, ko e tu’utu’uni ke fili, pea toe talamai ‘e he fa’ahi e tahá ia, kapau ‘e fai e tu’utu’uni ko ē ko ē ‘oku fai ‘e he Fakamaau, ko e ‘uhinga ‘oku fai ki ai e tokangá, ‘Eiki Sea, he ‘e uesia ‘a e sipoti, ‘i he fonua ni, ‘i he founga ko eni ko ē ‘oku fai’aki he taimi ni. Ka ko hotau lotó, ‘oku tau loto ki he lelei taha ko ē ‘e ala ma’ú.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ka u ki’i tokoni atu mu’a, ka u ki’i fakatonutonu fakamolemole.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai, ‘Eiki Minisitā Toutai.

Fakatonutonu ‘oku ‘ikai feinga fānau vā’inga ke liliu tu’utu’uni Fakamaau’anga

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku me’a mai ‘a e Hou’eiki Nōpele ‘o pehē ‘oku feinga mai ‘a e faha’i ‘e taha, ‘a ia tau pehē pē ko e fānau va’ingá, ke liliu e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau. ‘A ia ko ‘eku fakatonutonu, ‘oku ‘ikai. ‘Oku kei tu’u pē e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau, ke fili ha Poate Fakataimi. Ko e tohi ‘a e fānau, ki he Poate Fakataimi, ke hū e ni’ihi kitu’a pea fetongi’aki ‘a e ni’ihi. ‘A ia ko e tu’utu’uni ko ē ‘a e Fakamaau ke fili e Poate Fakataimi ‘oku kei’i ai pē. ‘Oku ‘ikai ke fakafoki pē fakafepaki ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau. Ko e loto pē ia ‘o e fānau ‘oku nau fakahoko mai ki he ni’ihi ‘i he Poaté, ke hū kitu’a. ‘E kei tu’u pē e Poate Fakataimi, ‘oku ‘ikai ke fai ha uesia e Poate Fakataimi, ko e anga pē ‘enau fakakaukau, ko e ta’efiemalie ki he ni’ihi ‘o e Mēmipa ‘o e Poate Fakataimi, ke hū e ni’ihi kitu’a, ka nau hoko atu. ‘A ia ko e fakatonutonu ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō, mahino ia. Me’a mai.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ko ‘eku lave’i ko ē ‘a’akú, ko e ngaahi faka‘uhinga eni. Fēfē mu’a ke kumi mai ha fakamo’oni ‘oku ‘ikai maumau. Kapau ko e me’a ia ‘a e Tokonmi Palēmia, Palēmia Le’ole’o, ‘oku ‘ikai maumau. Ka ‘oku talamai ‘enautolu ia ko e me’a, hū ‘a e kau me’a ko ē na’e

Taimi: 1440-1445

Lord Nuku: ... ‘i loto hū kitu’a, kae ‘omai ha fetongi ia ‘osi fai e fili ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia ‘Eiki Sea ke ‘oua ‘e uesia mu’a e sipoti he ko e sio ki he me’a ko ē ‘oku hoko ke me’a ki ai maumau ‘a e loto ‘a e kau va’inga fakahoko mai he ‘ikai ke nau to e ōmai nautolu ‘o va’inga koe’uhī ko e fo’i tu’utu’uni ko eni na’e fai, he ko e fakatonutonu na’e pehē ‘o ‘ave ki he Fakamaau’anga koe’uhī ke feinga’i ke fili fo’ou ko e ‘uhinga pē ia hono fai hono ‘oatu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea ke ‘omai mu’a he ‘oku ‘ikai ke u loto ke maumau ‘a e va’inga ko eni he ‘oku tau a’u ki he tu’unga mā’olunga ‘i he va’inga ko eni pea kapau leva ‘e nofo e poate ko eni ‘i loto talamai he kau va’inga he ‘ikai ke nau to e ōmai nautolu ‘o va’inga ma’ae fonua ko e hā leva e me’a ko ē ‘oku ou ‘uhinga ki ai ko e hā e me’a te tau fai to e veteki tau to e ‘ave ki he Fakamaau’anga ke to e fai ha tu’utu’uni fo’ou.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ‘oatu ha ki’i tokoni mu’a ki he... ‘oku mahu’inga he ko e me’a mahu’inga eni ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai

Fokotu’u ke fakakaukau’i me’a ki he lelei ma’a e fonua koe’uhi ko e kalusefai fai fānau vā’inga

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea ko e ‘isiū ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e tangata ki he’ene tu’utu’uni pē kiate ia ‘a ia hangē ko e kau va’inga ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e kau poate ki he’enu fakakaukau pē ‘anautolu, kā ko e taimi ko ē ‘oku tau talanoa ai ki he me’a fakafonua mo e me’a fakamāmāni lahi ‘oku makatu’unga ia ‘i he fo’i *game* ‘oku hū ki ai ‘a e kakai mo e ‘ū *television rights* mo e *merchandise* mo e *cater* ‘oku ‘alu ia ‘o laulau miliona ko e fo’i uesia ko eni te tau fehu’i ‘o kapau ‘e hū kitu’a ‘a e kau va’inga ‘e uesia tali ‘io, kā hū kitu’a ‘a e kau poate ‘e ‘i ai ha palopalema he ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ‘e to e tokolahi ange ia. Ko e me’a leva ke tau fai ko ‘etau fakakaukau’i ko e hā leva ‘oku sai ma’a e fonua ko e fānau va’inga ko eni ‘oku ‘ikai ke hoko eni ia he *rugby* ‘oku ‘ikai ke fu’u ma’u ‘a e *support* ia ko eni he tu’unga ko ia kā ‘oku ou talaatu ‘oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga ‘oku ma’u ai ‘a e *support* ko eni ma’a e kauleka ko eni he ‘oku ‘osi mahino ‘enau li’aki ‘enautolu ‘a e lau kilu ka nau ōmai ‘o va’inga ki he hala’atā. Ko e feilalau ko ia ke li’aki e lau kilu he tokotaha kae ōmai ‘o va’inga ki he ‘ikai ma’u ha me’a ko e feilaulau ia mo e ‘ofa fonua ia. ‘Oku nau lea mai mei he tu’unga ko ia kae ‘ikai ke mou to’o e kōmiti ko eni ‘uluaki hū pē ‘oku nau fai ala ki he nima mano ‘enau seniti na’a nau tānaki ‘i ‘Aositelēlia. ‘Oku mole e fo’i laumālie ko ia meiate kimautolu pea ‘oku ‘ikai leva ke to e ‘aonga te mau foki mautolu ki he sēniti he ko e me’a ia ‘oku *normal* ko e fo’i laumālie ia e feilaulau ‘oku tau faka’amu ke tau kei pukepuke kiate au ia ‘oku ou kole atu ki he ni’ihi ko eni he kōmiti ko eni mou kātaki ‘o holomui ko e ‘uhinga kae pukepuke e fo’i laumālie ‘oku ‘omai ‘e he fānau ‘oku ‘ikai ke ‘omai ‘e he kōmiti ia ‘a e fo’i laumālie ko ia ke ne ue’i ‘a e kakai ke nau ō ‘asi pehē ki mala’e ko e ki’i tokoni atu pē ia Sea.

Tui ‘oku fakapotopoto ‘oua fakapolitikale’i e sipoti

‘Eiki Sea Le’ole’o: Sai ‘e Hou’eiki kuo mahino kiate au ‘a e me’a ko ē ‘oku fokotu’u mai ‘e he ‘Eiki Nōpele ‘o fekau’aki pea mo e liiki ko e poini ko ē ‘oku tokanga ki ai e ‘Eiki Nōpele koe’uhī

‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau kuo fai ki he liiki pea kuo ‘osi fili ‘a e kōmiti fakaangaanga ki he liiki kā koe’uhī ko e mamahi ko ē ‘oku ‘omai mei he fānau pea ‘omai leva ‘e he Tokoni Palēmia ko e mamahi ‘a e fānau ia ke to’o pē ‘a e ni’ihi ‘oku ‘ikai ko e ni’ihi pē ia mei he kōmiti, ‘a ia ko e me’a ia ko ē ‘oku mahino ko ē ki he motu’a ni fakahinohino ko ē ‘oku ke to e ‘omai ‘Eiki Minisitā ‘oku to e ofo mautolu he Fale ni koe’uhī na’e ‘i ai e pa’anga ia na’e ala ki ai e kōmiti ko eni ‘oku ou pēhē mu’a he ‘ikai ke tau lava tautolu ‘o veteki ‘i Fale Alea ni ‘a e palopalema ko eni fakafoki kia moutolu Hou’eiki Minisitā ‘a ē ‘oku mou tokanga’i e me’a ko eni ki he liiki kā ko eni ‘oku mea’i ‘e he ‘Eiki Nōpele ‘e muimui’i ‘e he ‘Eiki Nōpele ‘a e ‘isiū ko ena pē ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai kā ‘oku ‘i ai ho’o mo’oni ‘Eiki Minisitā ‘oku mahu’inga ange ‘a e ma’uma’uluta ‘a e kakai mo e tu’unga ko ē ‘oku tau lolotonga ‘i ai he liiki ke fai ‘i he tu’unga fakapotopoto ‘oua te tau fakapolitikale’i ‘a e polokalama sipoti to e ‘i ai ha me’a kehe ‘Eiki Nōpele ka tau nga’unu pē ke tau ‘unu kimu’a

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e me’a ko ē na’e fai ki ai ‘a e hoha’a ‘Eiki Sea fekau’aki mo e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ke u tui ko e mo’oni eni ko ē ‘o e tu’utu’uni ‘oku ‘ikai ke u tokanga au ia ko e me’a ko ē na’a ku fakafehu’i’ia ‘e au ko e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga pea to e alea’i ko e ‘uhinga ko ē na’a ku ‘uhinga au ko ē ki ai pē ‘oku *contempt* ‘a e tu’utu’uni ko eni hono alea’i pē ‘oku tonu pē ‘oku hala ko e totonu ko ē ‘a e fānau ‘oku ‘i ai pē ‘enua tototnu ‘anautolu ia ke nau fakahā honau loto...

<007>

Taimi: 1445-1450

Lord Nuku : Ka ko e fo’i tu’utu’uni ko ē ‘a e Fakamaau hangē ko e me’a ko ia ‘oku me’a ‘aki ko ē ‘e he ‘Eiki Minisitā. ‘Ofa ‘a e kaume’a ko ē ‘o hū kitu’a. Na’e fili fakalao pē nautolu ki loto. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘uhinga ko ē, ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga au ia ko e kau va’ingá. ‘Uhingá he ‘oku ai e lao ‘o e fonuá ni. Kapau ‘oku ai ha tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’angá kuo ‘osi fai...

Mō’ale Finau : Sea ki’i tokoni atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Tali lelei pē ‘e he Feitu’u na e tokoni mei he Fakafofonga Fika 12 ‘o Ha’apai?

Lord Nuku : Kapau ‘e tokoni mai kiate au, ‘o poupou, teu tui ki ai.

Mō’ale Finau : Teu tokoni ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Me’a mai’ ‘e tokoni.

Mō’ale Finau : Sea, ‘e nounou pē tokoní. Sea, ko e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau, ke fokotu’u e Poaté. ‘Ikai ke tu’utu’uni e Fakamaau ia pē ko hai ‘a e kau mēmipa ko ia he Poaté. ‘A ia ko e ni’ihi ko ia ‘i lotó, ko ia ia ‘oku *point* mai ‘e he fānau va’ingá. ‘alu ‘a e kau mēmipa ia kitu’a, Ko e Poaté na’e tu’utu’uni ia ‘e he Fakamaau ke fokotu’u ‘a e *interim Board*. ‘A ia hanga ‘e he me’a ko ia na’e me’a ki ai ‘a e Tokoni Palēmiá, ko ia ia ‘oku tu’ú. Ko Sione mo Tēvita mo hai ‘oku ‘i lotó, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha tu’utu’uni ia ‘a e Fakamaau ke ne hanga ‘o *name* fakataautaha. Ko ia Sea, ko e ki’i tokoní pē ia.

Lord Nuku : Ki'i fakatonutonu atu pē Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Io.

Lord Nuku : Ko e Poaté 'oku ai hono tu'utu'uni hono founa hono filí. Mai e mēmipa mei he kalapu kotoa pē, pea nau ōmai 'o filí 'a e Poaté. Na'e 'ikai ke filí mai 'e he ... ka ko e tu'utu'uni ko ia na'e 'omaí, 'alu ki he *process* ko ē 'o e filí 'o fai ia, pea tali leva 'a e sino ko iá. Ko e 'osi ko ē filí ko iá, ko 'eku fehu'í, koe'uhi ko e pehē mai ke veteki 'a e Poate na'e fakalao 'i he tu'utu'uni, koe'uhí ka nau foki mai 'o va'inga. 'Oku 'ikai ke u tokanga pē te nau ō 'o va'inga pē 'ikai, ka ko e 'uhingá ko e fakalaó Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Oku ou sio atu 'oku ulo mai 'a e maama ka u to e ki'i fakamaama pē ki he 'Eiki Nōpelé. Mo'oni 'a e me'a ko ia 'oku ke me'a mai he poiní, koe'uhi 'oku totonu ke 'i ai ha taha he Fakamaau'angá, ke ne hanga 'o fakasio, ha ni'ihi 'oku nau toe fai tu'utu'uni ki he tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga. Ka kuo 'osi fai 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá 'o filí 'a e ni'ihi, pea 'oku nau lolotonga 'i he Poaté. Ka koe'uhí 'Eiki Nōpele, kuo mea'i 'e he kau va'ingá ia, 'oku ai e me'a 'oku fai 'e he ni'ihi ko eni 'i loto he Poaté, pea 'oku nau mamahi he me'a ko iá, 'a ena 'oku 'asi mai ai 'a e me'a ko ena 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, 'oku ai mo e pa'anga, sēniti 'a e kau va'ingá. Ka 'oku tau 'uhingá ke pelepelengesi 'a e me'a ko ení, ke'uhí ke fakafoki pē kia nautolu, ka 'oku ou kole atu au ki he tafa'aki ko ia 'a e Fakamaau'angá, 'oku ai ha ni'ihi 'oku nau to e hanga 'o fakaanga'i 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá, totonu ke faka'ilo mei he Fakamaau'angá.

'Eiki Tokoni Palēmia : Poupou atu Sea. Ko e 'ai pē ke mahino 'oku 'ikai ke fiema'u 'e he fānau ia ke to e veteki 'a e Poaté. 'Oku 'osi mahino ko e tu'utu'uni ia 'a e Fakamaau, pea 'e tu'u ia, ke fai 'a e fo'i *interim Board*. Pea ko e *interim Board* 'oku lolotonga 'i ai pē he 'ahó ni. Ko e kole 'a e fānau, ki he toko 2 ke na fakafisi. 'A ia 'e 'ikai ke fepaki ia mo e tu'utu'uni 'a e Fakamaau. Ko e kole ia faka-fo'ituitui pē ki he ongo 2 ko ení, ke mo holomui kae hoko atu. 'Oku 'ikai ko ha'anau kole mai 'anautolu ki he tu'utu'uni 'a e Fakamaau.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Eiki Nōpele, 'oku ke fiamālie ki ai ka tau hoko atu? 'E 'ikai ke u lava au 'o hoko ko e Fakamaau'anga eni ke fakamā'opo'opo'i.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, na'e 'uhinga pē hono 'oatú 'o'ona ia, he ko e ongoongo eni ia 'oku lahi ia he taimí ni ki he ngaue ko ē 'a e fonuá. Ko e ongoongó 'oku lahi. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'e fai ki ai 'a e hoha'á, he koe'uhi ko e Hou'eiki Pule'angá 'oku nau 'i hení, ke fakahoko atu kia nautolu, 'a e me'a ko ē 'oku maumau 'i he mavahevahe ko ē kakaí, 'uhí ko e ngaahi tu'utu'uni. Pea ko e 'uhinga pehē 'a e anga ko ē 'o e fokotu'ú.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ka u ki'i tokoni atu pē.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Eiki Minisitā, 'Eiki Minisitā, 'Eiki Minisitā, tui au kuo 'osi fe'unga ia, ka tau hoko mu'a he ko ena 'oku fakahoko atu pē 'oku mou me'a hení. Kapau te ke to e me'a hake te tau to e nga'unu ki ha to e ... 'Oku to e 'i ai ha me'a ke to e tokanga ki ai 'Eiki Nōpele, ka tau

hiki he ko e Fakafongga Ha'apai 13, pea hoko mai 'a 17 fakamolemole. 17, kātaki pē 'oku mou tokolahi ka 'oku ou toko 1 pē hono ...

Tokanga ki he tukuhau na'e tānaki fakataumu'a ke fakalalakaka'i 'akapulu fakalotofonua

Lord Nuku : Faka'osí pē 'Eiki Sea, 'oku ou fie fai 'a e fakamālō ko ení ki he *Union*. Neongo e lahi pehē 'a e kaí, ka 'oku fai 'a e fakamālō ki he fai e va'ingá. Ko e me'a ko ē hono 2 'Eiki Sea, ko e anga ko ē 'eku nofo ko ē 'o vakai ko ē ki aí, koe'uhí na'a tau tui ki he fo'i me'a ko e ngāue'aki 'a e kau va'inga mei mulí, koe'uhi ko e pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau pa'anga ke fakapa'anga 'aki e va'ingá. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'á 'Eiki Sea, fai mai mu'a ha me'a mei taumu'a, ko e tukuhau ko ē na'e tānaki ko ē ko e ke fakalelei'i 'aki e sipotí. 'Osi e sipoti ia ko ē 2019, 'oku tau ..

<008>

Taimi : 1450-1455

Lord Nuku : ... tānaki pē foki, pē he 'ikai ke lava ke to'o mai hā pa'anga mei ai ke fakalelei'i 'aki. Ki'i holoholo hifo pē 'a e kai mei he 90 tupu, ke 'alu hifo pē ā 'o 40. Ko e me'a ko ē 'oku tukuaki'i ko e pēhē 'oku 'ikai ke 'i ai hā tau ivi fe'unga. Pea ko e me'a 'e tahá, 'oku 'ikai ke tau to e hanga 'e tautolu 'o langa 'a e sipoti fakalotofonua. Ko e filí, filí mei muli kōtoa, fakapa'anga 'i muli hono teuteu'i mo e me'a kōtoa. Kā ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokangá, ko e tukuhau ko ē na'e tānaki, 'ikai ke lava ke 'omai ke fakalalakaka'i 'aki 'a e tau 'akapulu faka-lotofonua. Na'a lava ke 'i ai ha'atau tamaiki, 'e lava 'o to e faka-māketi'i atu. He ko e tu'u ko ē he taimí ni, kuo 'osi e 'atelita, 'a ia 'e 'alu ia 'o 'osi mai ki he ta'u 'e 4 hoko mai ko ení. Kā ko e 'ū makatu'unga ko eni, ko e silini ke hokohoko atu hono teuteu'i 'a e tamaiki to'utupu e fonuá. Pē teuteu'i mei he ngaahi akó. Ko e taimí ni ia 'oku 'alu ia ke mate 'a e ngaahi 'akapulu fakavahe ia, fakakolo 'Eiki Sea.

Kā ko e 'uhí he 'oku lolotonga tānaki pa'anga pē 'a e fonuá fekau'aki mo eni, 'oku sai 'a muli ia. 'Ika ke lava ko e 'uhí ke fakalelei'i 'aki na'a lava e fānau va'inga fakalotofonua 'o ma'u hā ki'i vahe. Hē 'oku lolotonga vahe lalahi pē 'a e ngāue ia ko ē fu'u kau 'Ofisialé, kā ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga ke to'o mai ā 'a e tukuhau he ko e vahe ko ē, mahalo ko e silini ia 'oku 'omai mei he *IRB*, ke vahe 'aki 'a e kau faka-tekinikale, kau faiako mo e 'ū me'a pēhē. Kā ko e 'uhingá ko e tokanga eni pē 'e lava ke fakamonū'ia hā konga e silini ko eni ke langa 'a e va'inga fakalotofonua. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a, he ko e 'uhí he 'oku lolotonga 'i ai 'a e pa'anga 'oku tānaki ki he fakalalakaka 'o e sipotí. Kā 'oku 'ikai ke 'uhinga ko e tānaki 'o e silini ko iá ke vahe 'aki pē hā ni'ihí 'oku ngāue 'ofisi. He 'oku lahi ange 'a e vahe 'a e kau 'ofisiale 'i he ko ē 'a e tama va'inga. Kā ko 'eku tokanga atu ki he kau va'inga fakalotofonua koe'uhí ke fai mai hā ki'i tali ki ai mei taumu'a.

'Eiki Sea Le'ole'o : Minisita Leipa.

'Eiki Minisita Fefakatau'aki : Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Na'á ku lele atu ki he ki'i fakataha 'a e *World Rugby* 'i Nu'usila pea ko e taha e me'a na'a mau longoa'a taha ai ko e feinga'i ko ia ke,

mahalo ko e ta'u eni ia 'e 2, 'oku te'eki ke 'ave hā silini ia ki he fe'auhi 'a Vava'u, pē ko Ha'apai pē ko 'Eua. Pea 'oku ou fakamā'opo'opo 'a e me'a 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé, feinga'i ke tuli atu 'a e kau vahe lalahi ko ena he 'ofisi ka e feinga'i mai 'a e seniti mo tokoni atu 'a e ki'i seniti 'a e kakaí ke fakapa'anga 'a e *tournament* fakalōkoló. Pea 'oku ou pēhē 'e au ko e fakakaukau lelei 'aupito ia. Na'a mau *address* 'a e *issue* ko iá, ke 'omai ko ē 'a e *fund* mei he *World Rugby*, ke 'oua 'e 'alu pē ki he vahe 'a e kakaí ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé, ka e lava ke 'alu ia ki he 'ū *tournament* fakalōkoló. Pea 'oku 'i ai ai 'a e *commitment* ke fei mo feinga'i 'i he *tournament* hono hoko pē 'a e *competition* 'a Vava'ú ke fai mo fakahoko, kau ai mo Ha'apai pea pēhē ki 'Eua, pea kā lava e Ongō Niuá, ko e hā hono kovi. Pea kuó u to'oto'o 'a e fakakaukau ko ia pea 'oku ou fānongo atu ki ai pea 'oku ou fakamālō atu.

'Eiki Sea Le'ole'o : Minisita, kuó u kau mo au he poupuu atu ke 'oange mu'a hā ki'i me'a 'a Vava'u ke 'uluaki feinga'i 'aki 'a e mala'e Fangatongó ke 'ai 'o fakalelei'i.

'Eiki Minisita Leipa : 'Io 'Eiki Sea. Na'e kau hāngē ko Ha'apai mo Vava'u ke 'ai hā ongo *stadium* lelei ai ke lava ke mamata ai 'a e kakaí.

Mo'ale Finau : Sea, ki'i miniti pē 'e taha 'i hono kei 'ohake ko eni e Sipotí.

'Eiki Sea Le'ole'o : Ki'i miniti pē 'e taha he sipoti ke me'a ki ai 'a e Minisita. Tau hoko atu pē he *issue* 'a e feitu'ú na 'Eiki Nōpele 'Eua.

Kole fakama'ala'ala pē 'oku 'i ai ha patiseti mavahe MIA ke fakalalakaka 'akapulu

Mo'ale Finau : Sea, mālō 'aupito 'Eiki Sea. Kuó u ki'i tokanga atu pe au ki he Minisita Le'ole'o 'a e MIA, ko e 'uhinga ke ki'i faka-māhino angé Sea 'a e silini ko ē pē 'oku 'i ai hā silini mavahe ia 'a e Pule'angá ki he *rugby*, mavahe ia mei Patiseti ko ē 'a e MIA ki he *develop*, ki hono fakalalakaka'i ko ē Sipotí.

He 'oku pēhē ni 'Eiki Sea. Ko Ha'apai, lolotonga faka'osi'osi atu 'enau ngaahi fe'auhi, mahalo kuo mou fa'a lau pē he *media* fekau'aki pea mo e 'osi atu 'enau fe'auhi ki he *Rugby 15*, 'osi atu mo e Liiki ta'u 13 a'u ki he ta'u 16, tautau toko 9, toki 'osi mai he uike ko eni kuo 'osí...

<000>

Taimi: 1455-1500

Mo'ale Finau: 'Ikai ke 'i ai ha tokoni ia 'Eiki Sea mei he tafa'aki ko ē pa'anga ko ē he patiseti ko ē na'e 'osi fakapatiseti'i mei he *MIA*, ko e me'a ko ē 'oku ou ma'ú. Ko ia ko u kole ai ki he Minisitā ko e 'uhingá ko u lolotonga ko u kei 'i aí, ke to e ki'i vakai'i ange mu'a e patiseti ko ē 'a e sipotí he *MIA* ki he ngaahi fonuá, makehe ia mei he me'a ko eni 'ave ki he 'Ikale Tahí he lēvolo ko iá. Koe'uhí he 'oku fa'a nofonofo pē 'a e kau *development* ia ko ē he sipotí 'i Tonga ni. Kae 'ikai ke fakatokanga'ia 'a e sipoti ko ē mei tahí. Ko ia ko u kole pē au 'Eiki Minisitā kapau he 'ikai ke tali mai ia 'oku sai pē ia ka ke foki mu'a, mou to e sio hifo angé ho'omou patisetí na 'oku lau kilu e patisetí pea fakamoleki pē ia 'i Tongatapu ni. Pea mo e taha 'Eiki Sea, ke 'ai mu'a ke *transparent* 'ene 'asi mai kitu'a 'a e silini ko iá mo e sipoti ko ē 'oku 'ave ko ē ki aí.

Ko e 'uhingá ke lava ke fanongo mai e kakai e fonuá, he ko u tui 'Eiki Sea ko e Fale ni, ko e Fale eni 'o e kakai. Ko 'enau manakó ke nau fanongo mai, ko e 'akapulu liiki, *under sixteen*, ko e pa'anga 'e taha kilu, Ha'apai. Kapau 'e lava ke *allocate* pehē'i pea fakahingoa e silini 'a e fonua ko eni 'Eiki Sea, tōtōatu. Ko 'ene toki a'u mo'oni ia hotau Fale ni mo hotau fonuá ki he me'a 'oku ui ko e *transparency*. Ko ia ko u 'o hake me'a ko eni 'Eiki Sea he 'oku talu, 'i he ta'u 'e 3 'eku 'i Ha'apai, na'e palopalema pē 'emau sipotí he me'a tatau. Ko e kole mai ha ki'i seniti ke fakalalakala talamai kuo 'osi ia, kole mai talamai kuo 'osi. Kae hili ko iá, 'oku 'i ai e patiseti lahi 'i he *MIA* ki he sipotí 'Eiki Sea. Ko ia ko u kole ki he Minisitā ke ne muimui'i mu'a 'Eiki Sea, mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Me'a mai 'Eiki Nōpele kuo 'osi 'a e me'a 'oku ke tokanga ki ai e Feitu'u na?

Lord Nuku: ... Sea ke 'uhí ki he me'a 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisitā ko eni 'oku le'ole'o he taimi ni he sipotí. Hangē, te ne poupou'i 'a e ngaahi sipoti fakalotofonuá. Pea ko u tui pē te, 'uhí, fai pē ha ki'i talitali pē ke'uhí ki he 'Eiki Minisitā na ne malava pē ke fakahoko e ngaahi me'a ko eni ko ē 'oku, he 'oku 'osi mahino. Na'a tau fili e kau, 'a e kau mulí ke ōmai 'o fai e tau ko eni 'o fakafofonga'i tautolu pea 'e hivangofulu tupu e kaí ia. Fēfē ā ke tau fili ā ha kakai pē fakalotofonua he 'e tuha ange ke hivangofulu kapau ko ha kakai fakalotofonua.

Lord Tu'iha'angana: Ki'i tokoni atu. Tapu mo e Feitu'u na Sea. Hangē ko e, hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele, tali mai e 'Eiki Minisitā Le'ole'o 'o e *MIA* hangē 'oku ngali fakafiemālié hā mai e ngaahi pa'anga he *MIA*. Fēfē ke tau hangē ko e Mate Ma'a Tongá. Tau fokotu'u atu ā tautolu ki he Pule'angá, 'ai ki he Minisitā mo'oni ē he *MIA* hē. Kae 'uhingá he 'oku sai ia 'oku fe'unga ia mo e Minisitā *MIA*, 'a e 'Eiki Minisitā ko eni e, he Leipá. Ka ko e uá pē Sea ke fakamahino mai 'e he Minisitā.

'Eiki Sea Le'ole'o: Nōpele, mou me'a mai pē he'etau ngāue 'oku 'ikai ke mou kau moutolu he tafa'aki ko ē.

Lord Tu'iha'angana: Kaekehe, ko 'eku, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Tuku pē ki he Minisitā Leipá, ko e Minisitā lelei taha pē eni 'a e Leipá, 'oua to e ui ki he *MIA*.

Kole fakama'ala'ala ki he silini

Lord Tu'iha'angana: Ko ia, pea ko hono uá pē Sea ke fakamahino mai 'e he Minisitā, 'uhinga foki ē, mahalo 'oku 'ikai ke tau kau atu tautolu ki he pa'anga ko ē 'a e *world rugby* pē ko e hā he *union*, me'a pē ia 'a e Poaté. Ka ko u tui ko e kongá hono ua 'o e fehu'i 'a e 'Eiki Nōpele, ki he pa'anga ko ē he *levy*, 'a eni ko eni ko ē hē. Ko e me'a ko ē 'oku pule ki ai e 'Eiki Minisitā, ko e *council* koā pē ko e hā 'i he me'á, 'a ia 'oku nau vahe ko ē 'oku, 'a ia 'oku kau, mahalo 'oku nau vahe he pa'anga ko eni. Pē 'oku, to e ki'i fakama'ala'ala mai 'e he Minisitā. Mahalo ko e vahe lahi ia ko ē na'e 'uhinga ki ai, 'a e 'Eiki Nōpele. He ko nautolu, hangē ko 'eku ma'ú na'a nau fakalele ko eni fo'i tau ko eni 'i Teufaivá. Na'e 'ikai ke fu'u a'u, hei'ilo pē ko e, na'e felāve'i mo e poaté ka ko e *council* ko iá mo e *MIA*, na'a nau fakalele ko eni 'a e tau ko eni 'a e 'Ikale Tahí na'e

fakahoko ko ē. ‘A ia ko e konga ia ‘oku pipiki ko ē ki he ‘Eiki Minisitā. Pea na’e fehu’i atu ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele. Ko e pa’anga ‘oku kei tānaki, kei to’o pē ia he *levy* ko eni ‘i he fehū’aki pa’angá. Pea ‘oku ‘i ai mo e fa’ahinga ‘a ia ‘oku fokotu’u ‘i he fō’i va’a pē ko e hā ‘oku ui ko e *council* sipoti pē ko e hā. ‘Oku nau vahe lalahi heni, pē ko e hā e me’a ‘o e ola e ngāue ko iá. Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. To e ‘i ai ha me’a kehe ‘Eiki Nōpele. Kuo a’u atu pē ‘a e me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai mo e ‘ū issue ki he Hou’eiki Pule’angá.

Lord Nuku: Ko ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: To e ‘i ai ha ...

Fehu’ia tu’unga ngāue Kōmiti Lao ki he talatalanoa mo e kakai he ngaahi Lao 6 Pule’anga

Lord Nuku: ‘Io ko e ki’i me’a faka’osí Sea. ‘Oku te’eki ai ke me’a ia ka koe’uhí ko u sio pē kuo ngali ma’uloloa. Ko e faka’osí ‘Eiki Sea, na’a tau mātuku ko ē fakamuimuí, na’e ‘i ai e tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na. Pea ‘oku kei fakafehu’ia pē ‘e au ia ‘a e fō’i tu’utu’uni ko ia na’a ke faí, ke ‘ave ko ē Laó ke ‘ave ki he kakaí ke fai ko ē ha tālafilí, *consultation*. Pea na’a ke tu’utu’uni ‘o pehē ...

Veivosa Taka: Sea ka u ki’i tokoni atu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: ‘Io.

Veivosa Taka: Sea ko u kole atu mai mu’a hamau ki’i taimi, ‘e toutou me’a pē Nōpele ia. Ka kuo lava ‘ene *issue* pea toki ‘omai.

'Eiki Sea Le'ole'o: ‘Io. ‘Oku mo’oni pē Feitu’u na. ‘Anenai ... na’a ku

<001>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Sea Le'ole'o: ... tukuange ki he Fakafofonga Fika 12 ‘o Ha’apaí, ‘eiki vaka kalasi ono, sola, ako, *world cup*, vaka ‘a e *FISA*, koniteina ‘a isi. ‘Oku ‘ai kātoa pē ‘o ‘osi. Pea ko u kole atu Hou’eiki ‘oua te tau to e ki’i mālōlō heni ka tau lele lele pē he me’a ‘oku mou tokanga ki ai. ‘Oku fu’u fuoloa ‘a e ta’elele ‘a e Falé pea tau toki mālōlō pē ‘anai he 4 ‘o kapau ‘oku mou laumālie lelei ki ai. Ko u fokotu’u atu he ‘oku lahi e ngaahi me’a ko ē ‘oku mou tokanga ki ai pea ‘oku lahi ange ‘etau ki’i mālōlō. Fēfē Hou’eiki. Tau lele lele pē ki he 4 ē. Sai ki’i lahi e mālōlō. Ka ke me’a mai koe’uhí ke fiemālie ‘a 12. ‘Io ‘oku mo’oni e Feitu’u na.

Lord Nuku: Tuku e fa’a tu’utu’uni ta’efakalao he ‘oku pau ke mālōlō e Falé kae fai pē ho pulé ‘au sai pē ia. Ko ‘eku fehu’i atu ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki’i me’a ki lalo.

Lord Nuku: Ki he fo'i *consultation* ko ē ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Nōpele me'a ki lalo ka u lau atu 'a e ki'i kupu ko ení tokoni ki he Feitu'ú na.

Lord Nuku: Kātaki fakamolemole 'oua te ke tuputāmaki.

Fehu'ia tu'unga 'i ai ngāue Kōmiti Lao ki he'enu Lipooti ki Fale Alea

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku ke me'a mai, 'oku 'ikai ke tau tui ke tonu ke fai 'aki e founa ko iá. Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni neongo kotoa pē 'a e ngaahi me'a he Tohi Tu'utu'uni ka 'oku 'i he Sea pē 'i hono tataki. Pea nau kole atu pē pea 'oku vakai atu ki homou fofongá 'oku mou kamokamo mai. Pea kapau 'oku tuputāmaki e Feitu'ú na ko u pehē ke u 'eke mu'a e me'a ko ena 'oku ke me'a mai 'aki ke fakanounou he 'oku mo'oni e Feitu'ú na. Kōmiti Lao ko fē 'ia 'a e fo'i Lao 'e ono 'a eni 'oku me'a ki ai 'oku te'eki ke kau ia hetau 'asenitá. 'E Kalake hā e tu'unga 'oku 'i ai 'etau fo'i Lao 'e ono. Ko e tu'utu'uni foki na'e 'oatu mei heni 'e 'ave ki he Kōmiti ko eni Laó pea ke fakafoki mai ki he Fale ni 'oku kei tu'u tatau pē 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha liliu 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku 'eke he 'Eiki Nōpele mei 'Euá. Me'a mai 'a e Sea Kōmiti Lao.

Tali e Kōmiti Lao ki hono fehu'ia tu'unga 'i ai 'enu ngāue ki he'enu Lipooti

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou'eiki e Fale Aleá. Sea na'e 'osi maau 'a e līpootí ke fakataha e kōmití ka ko e 'uhí 'oku kei 'i ai 'a e kole *Judicial review* 'a e Pule'angá ki he Fakamaau'anga neongo na'e fakahā pē 'e he motu'a ni 'Eiki Sea. Neongo ko e *Judicial review* ko e me'a kehe ia kae me'a kehe tu'utu'uni ko ē 'a ho Falé. Pea na'e pehē pē ke 'ai pē me'a ko ē 'oku fai ai e vāleleí he na'e fakamanamana mai 'a e Minisitā ia 'e taha te nau *boycott*. Ka ko e līpootí ia 'oku 'osi maau. Ka 'oku toe pē koe'uhí ko e 'ai pē ke vāleleí e ngāue Sea ka 'oku maau pē.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Hou'eiki. Ko e me'a ko ē 'oku tau lotu ai he pongipongi kotoa pē ke hifo e laumālie 'o tataki tautolu he ngaahi ngāue kotoa pē. Talaatu 'e he Sea e fatongia ke mou ō 'o ngāue ki ai mou to e me'a moutolu 'o fakaongoongo ki he ni'ihí 'i he tafa'aki 'o e Pule'anga. Fou pē homou ngāue fakafoki mai. Ma'a mo 'asinisini. Ko e faka'iló ko e me'a kehe ia. Tuku kia au. Talu eni 'eku tangutu eni ko au 'oku faka'iló 'alu eni 'oku ou ongo'i he 'ikai ke u ta'epekia 'apongipongi pehē pē ke 'omai ha faka'ilo ia pē launga'i e motu'a ni. Ka ko u kole atu fakafoki mai 'a e me'a ko ē na'a tau tu'utu'uni ke fai ke fakafoki mai ki he Fale ni ke tau ngāue ki ai. Faka'iló ko e me'a ia ki mui. Fou pē tautolu he founa ko iá. Pea ko e taha 'e, 'io.

'UHINGA KI HE FOKOTU'U MEI HE PULE'ANGA KE TOLAI FAKAHŪ MAI LIPOOTI KŌMITI LAO KI FALE ALEA

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Sea kae fai atu pē ha tokoni 'i he kaveinga ko ení. Ko e 'uhinga pē ko e me'a 'a e Feitu'ú na pea faka'apa'apa lahi ki he Feitu'ú na. 'Oku te'eki ke ma'u ha tohi faka'ilo. Ne, ko e fakataha ko ení na'e kau ki ai e motu'a ni he Kōmiti Lao pea na'e kau ki ai mo e Kalaké. Na'a ke fakamo'oni mai kuo 'osi tufa 'a e tikite faka'ilo ko iá. 'A ia ko e 'eke fakalao ia 'a e Pule'angá kau ki he

tu'utu'uni. Pea mole ke mama'o ko hono 'uhinga ko e pehē ko e Feitu'ú na ka ko e tu'utu'uni ko ia ia 'oku fehu'ia pea kuo 'osi 'omai 'a e faka'ilo ko iá. Pea ko e anga ia e fokotu'u na'e fai 'e he Kōmiti Lao mau tui ke fakapotopoto kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'eke'i fakalao pea 'oku nofo 'i he 'aofinima 'o e Fakamaau'anga 'oku mau tui ke fakapotopoto ke ta'ofi e ngāue kae 'oleva ke 'osi 'a e ngāue ko iá. Pea 'oku lolotonga hoko atu 'a e ngāue ki he Fakamaau'anga Sea ka ko e fokotu'u ia na'e fakahoko 'i he Kōmiti Lao mei he Puleangá 'o fakafou 'i he motu'a ni 'Eiki Sea ke fakakaukau ke 'ikai ke lele ua he 'oku lolotonga nofo 'a e 'isiū tatau 'i he 'aofinima 'o e Fakamaau'anga. Ko e tokoni atu pē ia Sea ki he kaveinga mālō.

Tui 'ikai ha mafai Fakamaau'anga ke ta'ofi ngāue e Fale Alea

Sāmiu Vaipulu: 'Eiki Sea ko e me'a ko ē 'oku kole he Pule'angá ko e *Judicial review*. 'A ia ko e fatongia 'o e *Judicial* ...

<002>

Taimi: 1505-1510

Sāmiu Vaipulu: .. ke *declare* he 'ikai ke tu'utu'uni mai, koe'uhí ko e tu'utu'uni eni ia 'a e Falé, na'e fai ai e tu'utu'uni 'a e Feitu'u na, pea ko e tahá, 'Eiki Sea, ko e *separation of powers*, ko e taha ia e me'a mahu'inga taha 'i he Fakamaau'angá mo e Fale Aleá, 'oku 'i ai e tui 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'o e Fakamaau'angá ke ne ta'ofi e ngāue 'a e Falé. Ka koe'uhí na'a ku feinga ke vālelei pē 'a e talanoá, kae toki mahino na'a vave pē ha ma'u ha tu'utu'uni kae fai ha ngāue. Ka 'o kapau 'e 'i ai ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá, he 'ikai ke ne lava 'e ia 'o liliu 'a e Tu'utu'uni Ngāue ko ē 'a e Fale Aleá, me'a pē ia 'a e Fale ni. Ko ia Sea, 'oku tuku atu pē pē ko e hā ha tu'utu'uni. Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io. Ki'i fakamaama ange koe, Minisitā Leipa.

Tui 'ikai faitu'utu'uni mai Fakamaau'anga ki he Fale Alea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia. Ki'i kole ki'i faingamālie, Sea. Sea, tapu mo e Feitu'una, kae'uma'a e Hou'eiki Memipá. 'Oku ou tuiange au ki ho'o me'á ,ka na'e toki me'a mai pē ia 'e Vava'u 15. 'Oku 'ikai ke kau mai e Fakamaau'anga ia 'i he 'etau founa ngāué, pea 'oku 'ikai ke u tui 'oku totonu ke hanga 'e ha Kōmiti 'o fai tu'utu'uni 'iate ia. Ko e me'a 'a e Kōmiti ko e fakamā'opo'opo 'o 'omai ki he Falé, ke faitu'utu'uni e Falé. Ka 'oku ou tui ange au ki ho'o me'á, 'e Sea, ko e faka'iló ia ko e 'isiu ia 'a e Fakamaau'angá, 'oku 'ikai ko ha 'isiu ia kau ki he *procedure* 'a e Fale ni. Ko e *procedure* 'a e Fale ni kuo 'osi 'oatu ki he Kōmiti Laó, ke nau sio ki he fo'i Lao e 6, pea na'e fai e *consultation*, pea kuo 'omai, ke 'omai 'a e lipooti e *consultation*, mo e fo'i Lao, ki he Fale ni, ka nau lava 'o fai tu'utu'uni. Ko e 'omai mo 'enau fakakaukau.

Lord Tu'iha'angana: Sea, ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Sea: Fakatonutonu, ki'i me'a hifo.

Kole ki he Pule'anga ke nau maau he 'isiu fekau'aki mo 'ene ngaahi Lao fakavavevave

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na, Sea, pea tapu mo e .. Ko 'eku ki'i lave pē 'aku, Sea, na'a ku ki'i hū talifaki atu ki he Kōmiti ko eni. 'Ai mu'a e me'a 'a e Pule'anga ke taha mo e fakahela. Ko e Fakafofonga eni e Pule'anga na'a ne fokotu'u mai na'e me'a ki ai e Sea e Kōmiti Lao, pea fai'aki e feveitokai'aki e Kōmiti, 'o fai ko eni hono fakamatala atu 'e he Sea. Tu'u mai e Minisitā ia ko eni 'o fakamatala mai 'e ia e me'a kehe, ka ko e 'uhinga ia na'e fai ai e tu'utu'uni 'a e Sea ki he Kōmiti Lao, ko e feveitokai'aki, ko e fokotu'u mai mei he tafa'aki'a e Pule'angá. Pea ko eni ia kuo fai atu 'a e fakamatala ia, 'o hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti, fai'aki pē e me'a 'a e Feitu'u na, hangē ko ena kuo fakama'ala'alá. Ka ko e me'a ia na'e hokó, ko e Pule'anga pē eni na'a nau fokotu'u mai 'a eni 'oku hoko ai e me'a ko eni 'oku tau tu'u ai he taimi ni, ka ko eni ko e Minisitā ko eni 'e malanga mai ia 'o tu'u mai ia 'i he tafa'aki 'e tahá ia 'o 'i he fehangahangai pē ia mo e tafa'aki 'a e Pule'angá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ka u ki'i fakatonutonu atu e lau ko ē.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, fakatonutonu.

Taukave 'ikai faitu'utu'uni e Kōmiti ki he ngāue Fale Alea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ko 'eku fakatonutonu atú, ko e 'isiu eni ia 'o e Fale Aleá. 'Oku 'i ai 'etau ngaahi Kōmiti. 'Oku 'ikai ke 'alu e 'ū Kōmiti 'o faitu'utu'uni ki he Fale Aleá. Ka 'i ai ha'anau fakakaukau, fakahū mai 'i ha lipooti, pea tau tipeiti pea tau hikinima, ko e fai tu'utu'uni ia. Ka 'oku 'ikai ko 'enau ō 'anautolu ia 'o felotoi 'ia kinautolu pea 'ikai ke 'omai ia ki Fale ni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mo ki'i me'a hifo ki lalo. Kalake, ha'u angé 'o tokoni mai ange kiate au. Tau ki'i sio ki he Tohi Tu'utu'uni e. Koe'uhí na'e 'i ai pē e kupu na'e fai mei ai 'o a'u ki ai 'eku tu'utu'uni, ke fai 'a e vakai'i 'e he Kōmiti Lao, pea 'oku 'i ai mo e uike 'e ua ai, kapau 'e fai ha *consultation* lōloa, pē si'i ai, pea fakafoki mai ki he Fale ni. Mou me'a hifo ange ki ho'omou Tohi Tu'utu'uni, Kupu 131. "He'ikai ke ngāue 'a e Fale Aleá ki ha Lao hili hono lau 'uluaki, pea taimi 'i he uike 'e ua, pē ko e taimi 'oku lōloa ange ai, 'o pehe 'e he Falé, 'oku fiema'u ke faka'atā 'a e Kau Mēmipa ke nau fili'a e Lao Fakaangaanga, pea ki he kakai 'o e fonua ke nau fai ha ngaahi fokotu'u, ka he'ikai ke kau heni 'a e Lao 'Esitimeti ia, 'Osi mahino pē 'a e Lao 'Esitimeti ia e, mo e Lao Fakaangaanga fakamo'oni mai 'e he Palēmia 'oku fakavavevave. He 'ikai ke tau toe foki ki he kamata'angá, he 'oku tau 'osi mahino pē kiate kitautolu na'e 'ikai ke mou 'omai ha'amou tali ke tau toe foki 'o toe kamata mei mu'a. Ko e me'a ko eni na'e 'osi 'oatu, pea kuo 'osi maau pē ia, kuo 'omi pea mo e tafa'aki 'a e kakaí.

Sāmiu Vaipulu: Sea, te u pehē pē 'e au, 'Eiki Sea, kapau 'e me'a pea tukuaki'i au. He koe'uhi ko 'eku feinga ia ke lelei 'a e ongo tafa'aki fakatou'osi. 'Oku mahino kiate au

<006>

Taimi: 1510-1515

Sāmiu Vaipulu: ...Pea mo ‘ene tu’u ko ē ‘a e lao ke fai ‘a e fatongia ia ‘o e Fale, kā koe’uhī ko e kole ko ē na’e ‘omai pea na’a ku fakakaukau ko e lelei taha tuku e to e felauaki toloi e me’a he ‘ikai ke mate ha taha ‘Eiki Sea ki’i toloi ‘ai kae ‘ai ke ‘ai fakalelei pe ko e hā e tu’utu’uni e Fale tonu pē ke ‘omai e līpooti ia ‘o kapau ‘oku pehē ‘oku ‘omai ‘e lava pē ia ‘o ‘omai kae manatu’i ko e līpooti ko ia hano paaki mahalo pē ‘oku ‘i he peesi ‘e tolungeau tupu pē fāngeau ‘oku lahi ‘aupito pea ‘oku pau ke paaki peesi fakatou tafa’aki lō ua koe’uhī ke si’isi’i ‘a e mole ko ia ‘i he pepa.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō, Minisitā Polisi

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e ki’i tokoni pē Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea ko e fokotu’u na’e fakahoko he motu’a ni pea ‘oku ou fakamālō pē au ki he Sea ‘i hono tali kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa pea na’e makatu’unga ia heni Sea ko e toki me’a ia kimui ko e hā ‘a e aofangatuku ‘a e Fakamaau’anga kā ‘o kapau ‘e aofangatuku ‘a e Fakamaau’anga ‘o ‘omai ‘o pehē na’e ta’efakalao ‘a e tu’utu’uni pea na’e ‘ikai ke tau fou ‘i he fa’unga mo e founa totonu ‘e ‘uhinga leva ia ko e fo’i *consultation* kātoa na’e fakahoko mo e fakamole na’e ta’efakalao ia ‘a ia ko e ‘uhinga pē ia na’e ta’ofi ai he taimi ko ia kae tukuange ke kakato ‘a e ngāue ‘a e Fakamaau’anga na’e ‘ikai ke ‘uhinga ia ke poloka ai e ngāue.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E Hou’eiki

Sāmiu Vaipulu: ‘Eiki Sea ko e me’a na’a ku ta’ofi ai koe’uhī ko e me’a mai ‘a e Minisitā ko eni ‘e poloka ‘e he Pule’anga ‘a e ngāue ‘o kapau ‘e ‘omai ko e ‘uhinga pē ia na’a ku ta’ofi ai ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Mo’oni pē ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mo ki’i me’a hifo ange, Hou’eiki Pule’anga ko e lao ko eni kuo ‘osi mahino kuo sai e lao na’a mou fakavavevave tau to e foki pē ki he kamata’anga fakavavevave pea na’a ku ‘eke atu pea ‘ikai ke mou tali tohi mai fo’i ‘aho ko ē na’e fai ai e tali tohi mai ko e ‘aho Tūsite ‘oku ou manatu’i lelei tali mai ia ‘e he ‘Eiki Minisitā Lao pea fakamo’oni mai ‘oku ‘ikai ke ngofua ia ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni ke tali mai he Minisitā Lao kapau na’e tali mai he ‘Eiki Palēmia na’e ‘i heni pē ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘ikai ha’aku to e tu’utu’uni ‘a’aku ia te tau tafoki kotoa leva ‘o fai e ngāue fakavavevave ‘o fakatatau mo e tohi na’e ‘omai he ‘Eiki Palēmia. Pea na’a ku ‘eke atu kia moutolu ko e hā e ‘uhinga e me’a fakavavevave ‘ikai pē ke mou fakamatala ngutu hūfanga he fakatapu kae ‘ikai ke mou faitohi mai, taimi na’e fai mai ai ‘a e faitohi toki mahino kaite au ko e Minisitā Lao ia ‘oku ‘ikai ke fou ia he founa ko ia. ‘Oku ou pehē mu’a fakafoki mai mu’a e fo’i lao ‘e 6 ke tau tipeiti ki ai he ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku fakavavevave ke vakai’i he kakai e fonua he ‘oku lahi e longoa’a mei tu’a ko e hā koā e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e fakavavevave ‘a e Pule’anga tuku e faka’ilo ia kitu’a mou fai ho’omou faka’ilo mou faka’ilo ‘emoutolu au he ko au na’a ku fai e tu’utu’uni.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole pē ka u tokoni atu

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kae ‘oua te mou ō ‘o fakamanamana ke fakamanamana’i e Kōmiti Lao ‘oku ‘ikai ke totonu ke tau fai e me’a ko ia Minisitā Polisi ‘ikai ke fu’u ngali ia mo taau mo fē’unga mo e Feitu’u na kapau te mou ō ‘o fai ‘a e fa’ahinga manamana pehē ‘i he’etau ngāue.

'Eiki Minisitā Polisi: Mole ke mama'o Sea ke pehē 'oku fai ha fakamanamana ko e anga pē eni ia 'o e kumi ko ē ki he fakamaau totonu. 'Oku ou fokotu'u atu Sea ko e lolotonga feme'a'aki e Fale 'i he 'isiū ko e kakano ko eni 'etau feme'a'aki ko ia ia 'e 'ohake 'i he Fakamaau'anga, kā ko e fokotu'u atu...

'Eiki Sea Le'ole'o: Sai fēfē kapau te u 'oatu ki he Feitu'u na 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e me'a 'oku mou me'a mai he 'oku 'osi fakahoko mai 'e *Harrison* 'oku *no case*. 'Oku ou 'osi ma'u 'e au 'a e fakamatala ko ena 'oku ke me'a mai ki ai.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku hala ia Sea ko ia ia 'oku ne hanga 'o fakafofonga'i kimautolu pea ko 'ene tohi faka'ilo na'e 'omai ko ia 'o fakamo'oni ai. Na'e 'osi tufa mai eni ki Fale Alea ni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Kuo 'osi 'omai ka ko au eni 'oku ou osi ofi kia *Harrison* 'oku me'a mai 'a *Harrison* 'oku 'ikai ke 'i ai ha *case* ke mou toloi 'o tatali ki ha to e taimi 'e to e hoko ha keisi.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku 'ikai ke mo'oni ia Sea 'oku te'eki ke hoko mai ha me'a pehē kiate kimautolu

'Eiki Sea Le'ole'o: Pe'i mou me'a hifo ki lalo, Hou'eiki

Veivosa Taka: Sea ki'i tokoni

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i me'a hifo 'Eiki Nōpele mou me'a hifo ki lalo he 'ikai ke nga'unu 'etau ngāue kapau ko e founga eni founga ko eni 'oku mou ngāue'aki Hou'eiki Pule'anga talu ho'omou lele ho'omou fatongia he fonua ni 'oku 'ikai pē ke mou fanongo moutolu 'e faifai ange pea politiki e ongo faha'i ko eni 'o nau 'i he lētiō pē 'i ha fa'ahinga 'isiū ko moutolu pē 'oku mou fonofononga maipē he me'a kotoa pea 'oku mau sio he me'a kotoa pē 'oku 'alu ai toki faiva mālie pē eni ia 'a e lele 'a e Fale ke mau fakahoko atu homau ngaahi ngafa fatongia kā 'oku ou kole atu ki he kōmiti 'oua teke to e ta'ofi e me'a fai mo 'omai ki he Kalake ke u 'asenita 'a e polokalama ko ia e fo'i lao 'e ono ko eni 'oku 'uhinga ki ai e 'Eiki Nōpele fakatatau mo e me'a ko eni na'e 'osi tu'utu'uni ki ai á e Fale fai e faka'ilo *case* kehe me'a kehe ia e faka'ilo kā 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na fakamolemole tukuange mai ke fai mo mau paaki kae ...

<007>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Sea Le'ole'o: ... hoko 'etau ngāue' ko 'etau tu'utu'uni ia. 'Omi ki heni ke mou tipeiti, pea te mou me'a leva ki he ngaahi fo'i laó, ko fē 'a e me'a ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e Pule'angá 'oku fai ki ai 'a e Pule'angá 'oku fai ki ai e fakavavevavé. Ki'i me'a mai angé Fakafofonga Fika 13.

'Eiki Minisitā Polisi : Kātaki ka u ki'i fehu'i faka'osi pē mu'a fakamolemole Sea, 'a e fika ko ē 'o e kupu tu'utu'uni na'e fai ai 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'u na na'a ke toki me'a mai aí. 131, 132.

'Eiki Sea Le'ole'o: 131 'e Fakafofonga, fakamolemole atu ki he Feitu'ú na, te ke hanga pē 'e he Feitu'ú na 'o fai ho'o fo'i faka'uhinga fakaloea, he 'oku ou 'osi 'ilo e ngaahi kupu hena te ke

faka'uhinga mai ki aí. Koe'uhi ke tau tu'u fihí pē 'a e Falé ni 'ikai ke tau nga'unu ke fai ha'atau ngāue. Koe'uhi ko e Feitu'ú na 'Eiki Nōpele na'a ke hoha'a maí, ka 'oku ou lolotonga ngāue ki he fo'i lao 'e 6 he taimí ni.

Lord Nuku : Ko ia. Ko e .. 'Eiki Sea kole fakamolemole atu pē ki he Feitu'ú na, 'o fekau'aki mo e anga ko ē na'e 'uhinga hono 'atú 'Eiki Sea, he ko u tui 'oku mo'oni 'a e Minisitā Leipá, fai pē 'e ngāue 'a e Kōmití, pea fakafoki mai ki Falé ni ke faitu'utu'uni. Ko e me'a ko ē 'oku hoko ko ē he taimí ni, kapau .. Ko e 'uhinga 'emau fehu'i atú, he 'oku 'ikai ke mau lave'i 'emautolu ha me'a. Ko 'emau fehu'i atú, kapau 'e fakafoki mai ki he Feitu'ú na, pea kapau, ko e hā 'a e *recommendation* pē ko e fokotu'u 'a e Kōmití ke toloi, pea 'oku faka-fiemālie pē ia kia mautolu. Ko e konga ko ē hono tu'u ko ē ta'etemau 'ilo pē ko e hā 'a e me'a na'e hoko ai 'a e vālau lahi 'i he fonuá ni, ko e me'a ia na'e fai ai 'a e hoha'á. Kapau 'e fakahoko mai pē ia pea fokotu'u mai mei he 'Eiki Minisitā, mau kole atu, tukumai ha taimi he 'oku ai e me'a 'oku nau fiema'u ke fai, pea faka'ofa'ofa.

'Eiki Tokoni Sea : Mālō.

Poupou ke fakahū mai ki Fale Alea Lipooti 'a e Kōmiti Lao

Lord Nuku : Pea kapau 'e tuku pehe'i pē ia pea nau fai pē nautolu hē pea mau mūnoa pē mautolu heni, ka 'oku ai homau fatongia ke fai ki he kakai e fonuá, fekau'aki pea mo e Lao ko ení. 'UHINGA ia 'oku mau fehu'i atu aí, pea kapau ko e tu'unga eni 'oku ai he taimí ni, pea ta ko eni kuo mahino kia mautolu he 'ahó ni. Pea ko e 'uhingá 'oku 'i ai e *case* mo e *issue* 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki Pule'angá. Ko e me'a pē ia na'a mau tokanga ki aí, ke 'omai ke mau lave'i, pē ko e hā 'a e tu'unga 'oku ai e ngāue mei he Kōmití. 'Oku 'ikai ke mau tukuaki'i 'emautolu 'a e Kōmití, pē temau tukuaki'i e Pule'angá. Ko e me'a 'oku mau tokanga ki aí, he ko e tu'utu'uní, ō 'o fai e talatalanoa mo e kakaí, 'osi pea fakafoki mai ki he Falé ke fai ha ngāue ki ai. Pea ko e me'a ia ko ē 'oku fai atu ki ai e tokanga he taimí ni. Fai e fiemālie, ta ko ena ko e 'uhingá ia ko e Kōmití, lahi e ngaahi me'a ke fakalelei'i. Fokotu'u atu 'e au ki he Minisitā Leipá, 'omai e me'á ki Falé ni. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Polisi : Mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālié. 'Oku ou poupou au Sea, 'oku 'atā pē ia ke 'omai e lipooti ia 'a e Kōmití, ko e hā 'a e ola 'o e fakataha fakamuimuí. Ka 'oku makatu'unga 'a e tu'utu'uni mo e ngāue ko ē 'a e Kōmití, ho'o me'a mai Sea he Kupu 131. 'Oku ou kole pē ke fakapapau'i 'a e makatu'unga 'oku tu'u ai 'a e Fale Alea 'o Tongá. 'A ia te u lau 'o pehē. 'E 'ikai ke ngāue 'a e Fale Aleá ki ha Lao Fakaangaanga hili hono lau 'uluakí, 'i ha taimi ko e uike 'e 2, pea ko e taimi 'e lōloa ange ai 'oku pehē 'e he Falé, 'oku fiema'u ke faka'atā 'a e kau Mēmipa, ke nau sivi'i 'a e Lao Fakaangaangá. Ko 'eku tokanga pē Sea ke fakapapau'i mai pē 'oku lava pē Feitu'ú na 'o tu'utu'uni tokotaha pē ki ai, pē 'oku tonu ke tukuatu 'e he Falé, ke pehē 'e he Falé. Ke fakama'ala'ala mai pē Sea mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'E Hou'eiki, mou fakamolemole 'Eiki Minisitā, na'a ku 'osi lave'i pē 'e au 'a e fo'i kupu te ke pipiki mai aí. Ko e angamaheni 'etau tu'utu'uní, 'oku fai pē 'e he Seá 'i he fakapotopoto taha, 'o hangē ko e kupu na'a ku *refer* ki ai kimu'a, kapau te tau toe foki kimu'a Minisitā Pa'anga, ko u tui au te tau toe 'alu pē ki he me'a tatau tānaki mai mo 'etau lipooti ko eni. Te ke laumālie lelei, ko eni kuo 'osi e Lao pea 'omi e Lao ki heni ke tau ngāue ki ai. 'Osi mahino e laó ia, tuku e lau ia 'a e kakaí. Tuku e lau 'a e kakaí, 'oua te mou pipiki he lau 'a e kakaí. 'Oku

totonu ke 'i ai ha taimi, 'ave e laó ko e fakatemokālati ia, ki he kakaí, ke 'i ai ha'anau me'a mai, hā e tu'unga 'oku ai ha fo'i lao 'i he fonuá ni. Koe'uhi ko moutolu tokolahi ko eni na'e fili 'e he kakaí. Pea 'oku ou kole atu ki he Feitu'ú na, 'oleva te ta fakafekiki fakalaó, koe'uhí, te ta faka'uhinga kehekehe pē taua. 'Oku ai e ngaahi kupu he fatongia e Seá. 'Oku ke pipiki 'a e Feitu'ú na ia 'i he kupu 'a ē ko ē ko e Falé. He kapau na'e tukuatu ke mou tu'utu'uni Hou'eiki, na'a mau 'osi tukuatu mo e 'Eiki Seá, ki he Minisitā Laó mo e Minisitā Leipá ke mou fai ha *consultation* kotoa, ka na'a mou hū moutolu 'o fakataha hē 'o fai'aki pē ho'omou tu'utu'uni ...

<008>

Taimi: 1520-1525

'Eiki Sea Le'ole'o: ... pea mou foki mai 'o fai pē *consultation* 'i he telefoni. 'Omi ko ē ki he Falé 'oku 'i ai pē ngafa fatongia e Seá. Ngafa fatongia e Sea 'i he ngaahi tu'utu'uni kotoa ko eni 'oku 'i ai pē mafai e Sea ke tu'utu'uni ki he 'ū Tu'utu'uni e Falé. Kapau te mou tu'utu'uni Hou'eiki ko u, faka'ofa hotau Falé. He 'ikai ke 'i ai ha Fale te tau a'u 'o tu'uta ki ha tu'unga taau mo fe'unga 'i he fonua ni. Ka ko u kole atu Minisitā Lao ta toki fakatonutonu mu'a ho'o faka'ilo ka aú kae 'omi mu'a e Lao koe'uhí ke tau ngāue ki ai ka tau hoko atu 'etau ngāue 'i he fiema'u ko eni 'a e ni'ihi ko eni. 'Ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e kovi he Lao ko eni na'a mou loto ke liliu. Na'e 'ave pē ki he loto e kakaí. Te'eki ke 'asi 'i Fale ni te u fakahoko atu kia moutolu Hou'eiki 'oku te'eki ke tau 'asi 'i Fale ni ha Lao he Lao ko eni 'o pehē ha Mēmipa na'e liliu 'a e mafai e Tu'í. Te'eki ke 'asi ia. Ko e 'asi ia mei he talanoa telefoni ko ē na'e kamata he *consultation* ko ē 'a e Pule'angá 'a ia ko e *talk back* 'i he telefoni 'o 'alu aipē ia 'o hangē ha fo'i mo'oni'i me'a 'a e fakakaukau ko iá. Ka 'oku totonu ke 'omi ki he Fale ni ke mou me'a ke mea'i he kakaí 'o e fonuá 'a e tu'unga taau mo totonu 'a e ngaahi faka'uhinga ko iá. Ko 'ene ma'a mo 'asiniini ia. Fēfē ko e Feitu'ú na pē ke ke fiemālie. Pea kapau 'oku 'ikai ke ke fiemālie pea sai pē tukutuku pē ai, ka ko u 'osi ma'u kotoa au 'a e ngaahi *background* kotoa fekau'aki mo ho'omou faka'ilo e motu'a ni.

Tokanga na'e faitu'utu'uni tokotaha pē Sea 'ikai ko e Fale felave'i mo e Lao 6 Pule'anga

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō 'aupito Sea. Kātaki pē he toutou fokoutua hake ki 'olunga. Ko e faka'osi pē eni ia. Ko u fakamālō atu pē au. Ko e 'uhinga pē Sea 'eku hanga ko ē 'o lau atu e kupu na'e faitu'utu'uni ai e Feitu'ú na ko hono 'uhingá pē ko 'eku feinga pē ke fakapapau'i 'oku tau fai fakatatau ki he Lao he ko e Fale Lao eni. Pea 'oku 'uhinga mai ia na'e totonu ke faka'atā 'e he Fale Alea *The Assembly* ka na'e tu'utu'uni tokotaha pē Feitu'ú na ia. Ko e me'a ko ē na'e loto ki ai e tokolahi ia 'i he Fale ni ke 'oua 'e 'ave 'o *consultation* he ko e Lao fakavavevave. Pea ko e fo'i fa'unga 'o e 'alunga ko iá na'e fai ai e 'eke ke fakapapau'i pe 'oku fakalao. Ko e fokotu'u mo e kole 'oku fai atu Sea ke tukuange ā ke foki e Pule'angá 'o fai ha sio ki ai pea mau foki mai 'apongipongi kae fakahoko atu e *decision* e Pule'angá ke laumālie lelei ki ai e Feitu'ú na.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. 'Oku ke mea'i Minisitā 'oku ou sai'ia he founa ko iá. 'Oku ke me'a ki heni, talu ho'omou fai e faka'iló Ma'asi, 'Epeleli, Mē, Sune, Siulai, 'Aokosi, Sepitema eni ko e māhina eni 'e fiha? Ko e ki'i me'a ko eni kapau 'oku 'i ai ha mo'oni 'a e me'a ko ē 'oku mou fai Pule'anga ki he motu'a ni, ko e kau Fakamaau ko e kakaí mataotao fe'unga kuo 'oange he 'Eiki kia nautolu ke nau fakamaau'i tautolu he fonua ni. Ko e ki'i me'a si'isi'i ko e vakai'i pē pea 'omi 'enau tali ki he Feitu'ú na. Ko Ma'asi ē ki Mē, 'Epeleli, Mē tolu, Sune fā, Siulai, 'Aokosi, Sepitema

māhina eni ‘e fitu mo ‘etau tali. Kuo ‘osi maau e Lao kae ‘omai ke tau alea’i. Ka ke ki’i me’a mai angé Fakafofonga Fika 13 ‘o Ha’apai na’a ku ‘i ai ha to e ki’i fakamaama.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea tapu mo e Fale ‘eiki ni. Sea ko u fakamālō atu he faingamālie ‘oku ma’u kae tuku pē mu’a ke ‘oatu ‘a e ‘uhinga ‘a e motu’a ni mo e me’a ‘oku ou fakakaukau ki ai. Sea ko e me’a ‘uluaki fekau’aki Sea pea mo e feme’a’aki e Fale ni pea mo e va’inga ‘akapulu liiki. Ko e lave’i he motu’a ni 'Eiki Sea ‘oku ua e ongo faha’i. Ka ‘i ai leva ha fa’ahinga me’a ‘oku ua Sea ‘oku ‘uhinga pē eni ia ‘a e motu’a ni. Kole fakamolemole atu kapau ‘oku ‘ikai ke, lotomamahi ha ni’ihi kapau te u ‘oatu ‘eku ‘uhinga. Kapau leva ‘oku fiema’u e fakalelei ia Sea ‘i he vaha’a e ongo faha’i ko ení kuo pau ke ‘i ai e feilaulau. Ko fē ‘a e lelei ko ē te tau ma’u ai mo e ‘ikai lelei pea loto lelei ke ne fakahoko e fili ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E Fakafofonga fakamolemole pē ē. Fakamolemole pē ka u ki’i tokanga atu pē. Fēfē ke tukuange mu’a e *issue* ko iá kuo ‘osi me’a mai he Pule’angá te nau fai e fakalelei. Kuo ‘osi mahino ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai he taimi ní.

Kole ko e hā me’a ‘e lelei mo langa hake ki he Fale pea fai ia

Veivosa Taka: Mālō Sea kae tuku pē ke u ‘oatu he te u a’u pē ki ai ki he me’a ko eni ‘oku ‘uhinga atu ki ai. Sea pea ‘oku ou tui ko e me’a ko eni ‘oku tau toki ‘osi feme’a’aki ai fekau’aki pea mo e ngaahi lelei te tau ma’u mo e ngaahi fetukuaki ‘i he ngaahi me’a ‘oku mou feme’a’aki ki ai pea hangē ko e me’a na’e me’a ki ai e 'Eiki Minisitā Polisi. 'Eiki Sea ko ‘eku lave’i ko fē me’a ko ē te tau mahu’inga angé. Ko e ‘omai e fo’i Lao pē ko e ta’ofi e faka’iló pē ko e tali ki he faka’iló pē ko e hā e me’a ko ē te tau lelei ai. Pea ko u fokotu’u atu ke tau ngāue fakataha ke ‘omai kapau ‘oku tau pehē ‘oku fihia e fo’i Lao ‘e ono ko e ‘uhinga ko e faka’iló ta’ofi e faka’iló, ‘omai e fo’i Lao ia ke fai ai e feme’a’aki. Ko u tui ko e ‘uhinga ia ko u ‘oatú ‘o hangē ko ‘eku fakatātā ki he va’inga liiki. Ka ko u ...

<002>

Taimi: 1525-1530

Veivosa Taka: ... me’a ia ‘a e Feitu’ú na pea mo e Hou’eiki ka ko ‘eku ‘oatu pē anga ‘eku fakakaukau ko fē me’a ko ē ‘oku mahu’inga angé. He ‘oku ‘i ai e lea ‘a e ‘apositolo ko Paula ‘oku ‘aonga e me’a kotoa pē ka ‘oku ‘ikai langa hake kotoa pē. Pea ko u tui ko e kongā ia ‘oku ou lave atu fekau’aki pea mo e kongā ko iá Sea.

Ko e me’a hono hoko fekau’aki pea mo e Lafalafa na’e lave ki ai ‘a 12 ‘oku ou poupu ki ai. Ka ko u kole ki he Fakafofonga 17 ‘ofa mu’a ‘o laumālie lelei tau fengāue’aki fakataha. ‘Omai mu’a e ki’i vaka he ngaahi uike ko ē ‘oku ‘ikai ke me’a ai ho kāinga ki ho motú he ‘oku tu’o taha pē he māhina pea ‘oange ia ‘o tuku he Pule Fakavahe ‘o Mu’omu’a. Ko ‘ene taimi pē ‘oku mou me’a ai moutolu Fakafofonga 17 pea fakaheka homou lafalafa ‘amoutolu fakahoko fatongia. Ka ko u tui ko e anga ia ‘a e lave atu he ko u tui ko ho’o laumālie lelei pē koe Māsila kuo lelei e me’a kotokotoa ka u toki fai au e kole ki he *CEO* e *FISA* ke tau ngāue fakataha ki he lelei fakalukufua ‘o e kakai ‘o e fonua.

Fakamālō’ia e Minisita Leipa fekau’aki mo e totongi & kau ‘eiki vaka kalasi ono

Ko e me'a hono hokó 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e lave ko eni 'a e Minisitā Leipa fekau'aki pea mo e totongi pea mo e kau 'eiki vaka kalasi onó. Ko u fakamālō atu 'e Minisitā. Ko u tui ne 'i ai e ki'i fekumi pē ki ai e motu'a ni taimi nounou pea ko e tali ia mei he *CEO* 'oku mo'oni e Feitu'ú na. Ko ho fakakaukau pē koe Ha'apai te ke fakakomēsiale totongi pāsese pē ko ho'o totongi uta 'eiki vaka koe. Pea kapau ko ho'o me'a mai pē koe ki Pangai pea ke foki pea 'oku nōmolo leva e, 'oku *apply* pē ia ki he me'a ko ē na'e me'a ki ai e Minisitā Leipa. Pea ko u tui 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō ki 12 ko 'ene 'ohake e *issue* ko eni ke fakamo'oni'i mo e kainga he 'oku nau toutou kole mai ke fai ha ...

Ko e me'a hono hokó 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e ki'i motu'a hoku, homa vāhenga pea mo Fakafofonga 12 na'e mate 'i he Kalapu 'i loto kolo Nuku'alofa. Pea 'oku fie fakaongo mai e fānau e ki'i pekia ko e hā nai ha tu'unga 'oku 'i ai 'a e, 'a 'enau tangata'eiki pē 'oku to e 'i ai koā ha ngāue 'a e Pule'angá ki ai pē kuo 'osi kaniseli ia. Ko ia ko e 'uhinga ia 'oku 'oatu pē fehu'i ko eni pē ko e Minisitā Lao pē Minisitā Polisi 'oku fekau'aki pea mo e keisi ko eni. Ko e lava 'aki eni mei 'alu eni Sea ke lava ha māhina 'e valu pē ofi ki he ta'u. 'A ia ko u tui ko e kongā pē ia 'oku fiema'u ke 'oatu mei he kāinga.

Ko e me'a 'oku hoko Sea fekau'aki pea mo e uafu. Ko u tui ko e, 'oku 'asi pē eni ia he ngaahi fakataha 'a'ahi Fale Alea ka ko u fie 'ohake pē 'oku hoha'a mai e kainga ki ai. Ko u tui ne lele mai e kāinga mei muli 'o talanoa mo e *CEO* ko iá pea ko u tui 'oku nau fiema'u ke 'i ai 'a e tu'unga fakamuimui taha. Ka ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia ki he Tokoni Palēmia pē ne 'aonga koā e savea 'a e sōtia 'i he ta'u kuo'osí fekau'aki mo e uafu 'o Nōmuká pē na'e 'ikai ke 'i ai ha līpooti mai ia ki he Feitu'ú na. He 'oku hangē kia au 'oku 'omi 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e tu'unga pehē. Ka 'oku ou tui 'oku fiema'u pē ke tau 'unu fakataha pē 'o 'ave 'a e me'a tatau ki he kāinga 'oku tau fakafofonga'i. Sea ko u tui ko e kongā pē ia 'oku ou 'oatu fekau'aki mo e me'a 'oku ou hoha'a au ki ai ka ko u 'oatu Hou'eiki tau 'unu mu'a ke tau ngāue fakataha pea lava ke tau hanga 'o teke 'a e lelei taha ko ē 'e a'usia hotau kāinga. Ka ko u fakamālō atu ki he Pule'angá 'a e ngāue lahi pea pehē ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea mālō 'aupito.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō me'a mai 17 pea 'osi ko iá to e foki atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tali 'e Niua ke ngāue'aki vaka lafalafa Niua ki Ha'apai 12 & 13

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'ú na Sea tapu mo e 'Eiki Tokoni Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afiō, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Sea mālō ho kei laumālie. Pea talu pē 'eku fokoutua 'anenai he fo'i mafai pea mo e fo'i tu'utu'uni na'a ke me'a mai 'aki 'e hoko mai kiate au pea u fakaongoongo pē 'e to e hoko mai koā kiate au pē 'ikai.

Sea 'oku ou fakamālō lahi ko eni kuo a'u mai e faingamālie ko eni ki he motu'a ni. Mea'i pē he Feitu'ú na na'e si'i tukuvakā e motu'a ni 'i Niua pea ko e toki tau mai ia e ki'i vaka ni. Ko e 'aho ... foki ia 'a mātou 'oku pehē pē ia. Ka u 'oatu mu'a ha ki'i tali Sea ki he me'a na'e kole ko ia 'e he Fakafofonga 13. Sea ko e me'a pē 'oku totonu ke mahino pē ki he Fakafofonga 12 mo e Fakafofonga 13 ko e vaká ko e vaka 'a Niua. Pea mahino kia au ko e ki'i lafalafa 'a Niua. ...

<002>

Taimi: 1530-1535

Vātau Hui: ... faka'ofa'ofa. Kapau 'e 'omai ke mou ki'i ngaue'aki pē. Ko 'ene pehē atu pē 'Otuanga'ofá fou ki Niuá fakaheka ke 'alu ange he 'oku 'i ai e taimi 'oku toutai ai 'a e Taulanga Futú ia. Pea ko u tui 'e 'aonga ange ...

Mo'ale Finau: Sea ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fiema'u pē he Feitu'ú na ke tokoni ?

Mo'ale Finau: Ki'i miniti pē 'e taha Fakafofonga.

Vātau Hui: Sea pehē 'omai ha ki'i miniti 'e taha kae toki malanga ha taimi.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io Sai. Me'a hifo Fakafofonga Fika 12. Ki'i me'a mai 17 ke miniti 'e taha ke ki'i lōloa kae toki, me'a hifo ki lalo 12.

Mo'ale Finau: 'Osi pē eni miniti 'e taha.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a hifo ki lalo 12 kae 'ai 'ene malanga miniti 'e taha. Malanga e Feitu'ú na.

Vātau Hui: Sea mālo 'aupito e ma'u faingamālie. 'Oku mau loto lelei pē pea ko u tui ko e vaká na'e 'osi hanga he kaingá 'o tuku ia ki he kautaha *FISA* ke fakaheka holo pē 'i he 'Otuanga'ofá 'o tokoni ki he ngāue 'oku fakahoko 'e he kautaha 'i he taimi ko ē 'oku folau ange ai 'o a'u ki Niuá. Pea 'oku ou tui 'oku 'aonga lahi 'aupito 'a e vaka ni. Ka 'oku fiefia pē ko u tui 'oku fiefia pē mo e kainga. Ka 'oku mau 'amanaki atu pē foki Sea ...

Mo'ale Finau: Sea 'e lava ke u fakatonutonu.

Vātau Hui: ... vaka 'e ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu me'a ki lalo Fakafofonga Fika 17.

Mo'ale Finau: Sea ko e Fale ko eni 'Eiki Sea ko e Fale 'o e fakamo'oni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha pepa ia hē 'a e Fakafofonga 'Eiki Sea ke ne fakahaa'i mai ko e vaka 'o 'Eua 'o Niuá pē ko ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Sai te u 'oatu au 'a e fakamo'oni ke ke me'a ki ai.

Mo'ale Finau: 'Omai e fakamo'oni Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku mo'oni e Fakafofonga Niuá. Ko e lafalafa ko ia ko e ki'i pule ko e pule ko eni 'i he taimi ní ko Viliami Takau. Kuo nau 'osi mea'i 'e he kau ngāue ko e vaka 'o Niuá. Pea na'e 'i ai e kautaha 'i Nu'usila na'a nau 'osi ōmai 'o fai e savea 'o a'u ki Niuá pea ko e me'a ia na'a nau fa'u ai ki'i fo'i lafalafa. Kau mo mautolu ia he tāla'a mei Vava'u. Ki'i me'a hifo ki lalo, me'a hifo ki lalo kau fakamatala atu koe'uhí te ke fiema'u fakamo'oni ka ko e mo'oni 'e pau ke ui e kau ngāue ke ōmai 'o 'oatu ha fakamo'oni. Pea ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e fo'i vaka.

Ke 'ilo ke mea'i e me'a 'oku mau lāunga ai mautolu mei Vava'u mau kole mai fo'i vaka hala ke 'alu ange 'a e kautaha ia 'o 'oange fo'i vaka ke ne 'ave 'emau fanga ki'i me'alele ko ē 'oku fiema'u ke 'ave ki he 'otu motú. Ko e taimi ni 'oku lolotonga tau e ki'i vaka 'i he tafa'aki e *FISA* 'oku maumau 'a e mīsinī. Fo'i vaka pē 'e taha ko e vaka e *FISA* ko e ki'i vaka ia ko ē 'oku kei lava e fētukutuku aí pea 'oku lava pē ngāue ki Ha'apai. Ka 'oku mo'oni e Fakafofonga ko e vaka 'o Niua.

Vātau Hui: Sea ka u tokoni atu pē mu'a Sea.

Mo'ale Finau: Hoko atu 'eku fakatonutonu.

Vātau Hui: Ki'i miniti pē 'e ua pea toki hoko atu mu'a e ...

Mo'ale Finau: Te'eki ke 'osi e fakatonutonu 'Eiki Sea fakamolemole.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hoko mai fakatonutonu.

Mo'ale Finau: Sea kole mu'a ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea ke ke tukuange mu'a e fakamatala ke mau fai atu pē mei he Fale ni 'Eiki Sea fakamolemole koe'uhí ko e Sea 'a e Feitu'ú na.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ki lalo! 'Oku 'ikai ko ha fakatonutonu ke ke fakatonutonu koe au. Me'a ki lalo. Me'a mai koe 17.

Mo'ale Finau: Ka u fakatonutonu au e Fakafofonga Sea ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ki lalo.

Mo'ale Finau: Hangē ke to'o 'e koe 'eku totonu ke u fakatonutonu 'Eiki Sea.

Vātau Hui: Sea.

Mo'ale Finau: Fakamolemole Sea. 'Oku ke to'o 'e koe 'eku totonu ke u fakatonutonu. Me'a pē Feitu'ú na ka u ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku 'ikai ke u to'o ho'o totonu. Kapau 'oku ke fakatonutonu ...

Mo'ale Finau: 'Oku ou fakatonutonu 'e au 'a e Fakafofonga.

'Eiki Sea Le'ole'o: Pea ke hangatonu ho'o fakatonutonu kae 'oua te ke fakatonutonu au he ko u tokoni atu ke 'uhingá kae nounou ka tau 'unu.

Mo'ale Finau: 'Oku 'ikai ke u fakatonutonu e Feitu'ú na 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ā ki lalo. Me'a mai Fakafofonga Fika 17. Me'a ki lalo Fakafofonga Fika 12.

Vātau Hui: Mālō ‘aupito Sea. Sea ko ‘ene tu’u he taimi ní te mau to e puke ‘emau vaká ‘i he’ene tu’u he taimi ní he ko eni ‘oku na to e ‘eke’i ia ‘e naua ‘a e tūkunga ko eni ‘oku ‘i ai e vaka. Ko e fakamo’oni ki ai ‘e Sea na’e ‘ai ke toho e ki’i uafu fo’ou e vaka ‘i Niuafo’ou pea to e kole ange pē ‘e he pule fakavahe mo e Fakafofonga Pule’anga ‘o ‘ave mo e vaka ki Tonga.

Mo’ale Finau: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Fakatonutonu 'Eiki Sea.

Vātau Hui: Kapau na’a mau lava mautolu ‘o toho ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatonutonu.

Mo’ale Finau: Fakatonutonu. Ta’ofi 'Eiki Sea e malanga ko eni he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane pepa fakamo’oni. ‘Oku, ko ‘eku *issue* ia.

Sāmiu Vaipulu: Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E Fakafofonga ...

Fakamahino ko e vaka lafalafa ma’a Niua

Sāmiu Vaipulu: Ka u ki’i fakamo’oni atu au ma’a Niua. Na’e foaki e vaka ko eni he taimi ‘o’oku. Pea ko e vaka ko e vaka ki Niua pea na’e tauhi ia na’e tuku e mafaí ke tauhi e vaka ko iá ‘e he *FISA* koe’uhí ko hono *service* e mīsiní mo e me’a ko iá ke ngāue lelei. Na’e feinga e kainga Niua ke toho ‘i Niua ka na’e tu’utu’uni ke fakafoki mai e vaka ke tauhi pē ‘e he kautaha ko ē *FISA* ke ‘ave ke ‘aonga kia nautolu he na’e kamata ‘eke totongi e kāinga Niua ia ‘i he vaka. Ka na’e ‘uhinga hono kole ke tokoni kia kinautolu henau faingata’a’ia to e kumi pa’anga nautolu ai. Ka ko e vaka ko e vaka mo’o Niua.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. ‘Io Fakafofonga Fika 13 Ha’apai.

Veivosā Taka: Sea ko e ki’i tokoni ... Sea tokoni pē ki he Fakafofonga. 'Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na. 'Eiki Sea ko u ongoongo’i na’a faifai ‘oku ‘ikai ke tali ‘e he, ka ko ‘eku kole tokoni pē ki he Fakafofonga 17 ko u lave’i ko ena kuo me’a mai ...

<002>

Taimi: 1535-1540

Veivosā Taka: .. e ‘Eiki Sea kuo maumau e misini. Sea, ‘oku ‘i ai e fo’i misini fo’ou pē ia ‘a Niua, ‘oku tauhi ia e fo’i *spare*, ka ‘oku ou kole atu ai pē, Fakafofonga, afeitaulalo ‘omai mu’a e fo’i mīsiní fo’ou ke hoko atu’aki e ngāue, ke si’i lave ai e kāinga ‘o Ha’apai. ‘Oku ou tui, Sea, ko e kongā pē ia ‘o e tokoní, mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ‘eku ‘ai na’a ku lava ‘o tokoni atu ai, Sea.

Vātau Hui: Me’a e Feitu’u na ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ke u ki'i tokoni atu mu'a he ko e palopalema eni ia 'oku hoko. 'Oku mo'oni ia ko e vaka ko eni 'a Niuá. Ko e kole 'a Ha'apai, ko e kole fakakakai pē ia, ko e palopalemá ko hono'ave ki he vaka faka-komesialé. Sea, kapau 'oku tuku, tau pehē 'i Nomuka 'a e vaká, ka ha'u ha vaka, pea lele atu 'o 'ave kakai ki he vaka ko ia, kae 'oua pē 'ave ki he 'Otumotu Anga'ofa, ko e palopalemá ia. 'A ia ko e kole ko ē 'a e kakai mei Ha'apai, ki he Fakafofonga Niuá, ko 'ena kole faka-e-kakai. Pea kapau leva 'oku loto lelei, ko e palopalemá ko hono 'ave ki ha vaka, fakatātā 'eni. 'Ave angé e vaká ke tauhi 'e ha vaka fakakomēsiale 'e taha, pea ko e 'alu atu pē ko ē 'a e vaka fakakomēsiale ko iá 'oku 'ikai ke loto ia ke to e heka mai ha taha ia 'i he kakai ki ha toe vaka kehe. Lavea e kakai. 'Oku ou kole atú, fakafoki 'a e *ownership* ki Niua he na'e 'omai ki ai, ka kole 'e Ha'apai pea 'io 'a Niua ia, pea ko e anga ia e fengāue'aki 'a e kakai, ma'a e kakai. Kae 'oua 'e 'ave e vaká 'o tauhi 'e ha vaka fakakomēsiale, pea nau toki ngāue fakapa'anga kae lavea e kakai ia. Lele hake e vaka, ko e pehē atu ke uta mai e kakai, talamai'e nautolu, te u uta pē au ki he vaka ko ena 'a e Pule'angá. Hala ia, kaikehe, ko'eku 'ai atu pē, Sea, ke tokoni atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō'aupito e. 'E Hou'eiki Pule'anga, 'Oku toki mahino mai 'i he taimi ko ē na'e Pule'anga e ni'ihi ko ē, ko nautolu na'a nau 'ave, fai e fokotu'utu'ú. Moutolu eni 'oku mou Pule'angá, fai 'emoutolu e fokotu'utu'u fo'ou. To'o e vaká ia, kapau 'oku mou faitu'utu'uni, si'i, kapau 'oku mou tu'utu'uni 'e moutolu

Sāmiu Vaipulu: Sea, ko e taha e 'uhinga ko ē na'e 'ave ai ki he kautaha pisinisi, ko hono *maintenance* 'o e mīsini. He 'ikai lava 'e he kāinga ia 'i motu 'o tauhi. Ko e taha ia 'o e 'uhinga ko ē na'e tuku ai ki he kautaha fakapisinisi ke 'ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai koe, Fakafofonga 17.

Vātau Hui: Sea, ka u ki'i fakahoha'a atu mu'a, Sea. 'Oku 'i ai 'emau kau 'enisia 'i Niua, Sea. Ko 'ene pehē ko ē 'e he Fakafofonga 15, he 'ikai ke nau lava 'o *maintenance* e vaká, 'oku 'i ai e kakai 'oku nau ngāue pea 'oku nau poto lelei he ngāue faka'enisia hē. Sea, me'a ko e 'oku ou tokanga atu

Sāmiu Vaipulu: Sea, ko 'eku fakamatala pē ki he me'a ko ē na'e fai ai

'Eiki Sea Le'ole'o: Mo ki'i me'a hifo. Mo ki'i me'a hifo fakamolemole. 'E Fakafofonga 15, 'oku mo'oni e Fakafofonga 17, 'oku 'ave kia nautolu he ko ena

Sāmiu Vaipulu: Ko e 'uhinga eni ia, Sea, ko e 'uhinga eni ia ki he taimi ko ē na'a mau fai ai e fakakaukau ... 'ikai ke lave'i 'emautolu ia 'oku 'i ai ha 'enisia misini vaka 'i Niua, mou anga pē foki he'enua ngāue tafa'anga, ka 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au, ta ko ē 'oku nau toe ki'i alaala pē he me'a. Kapau na'e pehē na'a nau ōmai 'o ngaahi 'enua vaka, 'Utumā'atu.

Vātau Hui: Mālō Sea. Mālō mu'a, Sea e ma'u faingamālie. 'Oku ou ongo'i pē, Sea, kuo lahi e mole 'a hoku taimi ia 'o'oku he tali fehu'i.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ai pē e Feitu'u na, ko au pē 'oku ou toka'i atu e Feitu'u na ke ke me'a mai.

Vātau Hui: Ko ia, Sea. Hala. Sea, ko e kole ko eni ‘a Ha’apai 13, ‘oku ‘i ai e fu’u mīsini fo’ou ko e *spare* ia e mīsini, ‘oku ‘i Niuafo’ou, he ‘ikai ke to e ‘omai e misini ko iá. ‘Alu pē ‘a Ha’apai ‘o fenga’i ke ngaahi e misini ko ē, toki ‘aluange pē ki Niua, pea ‘alu atu e ‘enisinia ‘a Niua ‘o fokotu’u ki ai, lele’aki pea fakafoki pē ‘o tuku ‘i Niua. ‘Oku ‘i ai e fu’u mīsini fo’ou, hangē ko e me’a kuo ne me’a ki ai, ka ’oku ou ongo’i, Sea, ko hono ’eke’i e totonu e vaká. Ko e vaká na’e ngāue’aki ‘e Niua, pea ‘ikai ko ia pē ...

Veivosa Taka: Sea, ko e kole tokoni pē.

'Eiki Sea Le'ole'o: Tokoni pē, mou laumālie lelei pē, ke ‘aonga pē ki ho’omou ngāue.

Veivosa Taka: Tapu pē mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Ko e, tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Falé. 'Eiki Sea, 'oku ou tui ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafofonga Niua, ko 'ene 'ikai, ko 'ene 'i'ó ia. Ka 'oku ou kole ange pē ki he Fakafofongá, ke mo'oni e lau ko ē 'a e lea Tongá. Te ke tufa he 'ahoni, ka te u tufa 'apongipongi. Pea 'oku ou tui ko e anga ia e me'a ko eni, mālō 'aupito.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ongó tama, mo nonga, mo sio atu 'oku toko taha pē e ki'i Fakafofongá . Pea ko e taha, Fakafofonga, ke ke mea'i, na'a tau tali e fu'u 3 kilu ke ngaahi e vaka 'o Ha'apai, i he patiseti ko eni 'oku tau ...

Vātau Hui: Ko e me'a ia 'e taha, Sea, 'oku ou lolotonga toka atu ai 'eku fakakauká.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hoko atu e Feitu'u na.

<006>

Taimi: 1540-1545

Vātau Hui: ...'O 'omai pē ha ki'i kongá ai ke ...kā ko hono mo'oni Sea 'oku mau tali lelei pē he ko hono 'uhinga 'oku mau fiefia mautolu he 'e 'i ai pē 'emau kole atu ki Ha'apai pea 'omai ha'amau ki'i 'inasi. Sea 'oku ongo'i he motu'a ni 'oku fiefia he me'a ko eni 'oku fakahoko ka u ki'i lave atu ai pē Sea he me'a na'a ku hanga 'o fakatokanga'i 'oku 'ikai ko e līpooti kā ko e ngaahi me'a eni ia 'oku 'ikai ke kau he līpooti.

Kole ke fakatokolahi hake ki he toko 10 kau ngāue hala e *MOW*

Sea 'oku ou fiefia au ia ke fakamālō'ia heni 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia koe'uhī ko e vīsone ko ē na'a mau fatufatu 'e Niuafo'ou pea mo Niuatoputapu ko e ngaahi homau hala pea ko 'ene tu'u he taimi ni 'oku lele e ngāue. 'Oku 'oange e sima pea 'oku ou fakamālō lahi ki he 'Eiki Tokoni Palēmia mālō mu'a si'omou kei tali he 'oku 'alu ange pē vaka 'o 'oange pē pea 'oku fakahoko e ngāue ko eni fakahoko pē ia he ki'i kau ngāue e *MOW* kā 'oku mau kole Sea ke to e ki'i fakalahi mu'a 'a e ki'i mātu'a ngāue ko ia he potungāue ko eni ke nau tokoni pea fakataha leva mo e tokoni 'a e kakai tokoni ko ē 'a e *community* ke fakalahi'aki ia kā koe'uhī ko e ki'i toko 6 pē 'oku 'i he *MOW* pea 'oku mau faka'amu Sea mo e kole ke lava 'o taha hake pē 'o 10 pē ko e 15 koe'uhī ke kulupu 2 kulupu 'e taha 'alu atu nautolu mei kolo, kulupu 'e taha ha'u nautolu mei Hahake. Sea ko e fakatangitangi ko eni he 'oku ongo ki he motu'a ni ko 'eku nofo 'i Niua 'oku ou ha'u 'o nofo

ai meimei mahina ‘e 1 mo e konga koe’uhī ‘oku ou ‘ilo’i pea ‘oku ou nofo tonu ai ‘o ‘ilo ‘a e faingata’a’ia ko eni Sea. Pea ‘oku ou tui au ia mahalo he ‘ikai te mou pehē pē ‘emoutolu ‘oku faingofua kā ‘oku faingata’a ia kiate au mo hoku kāinga.

Sea na’e ‘i ai pē e ki’i fakataha na’a mau fai mo e kōmiti ‘oku ‘i ai e ki’i ongoongo ai ‘o pehē he ‘ikai ke to e ‘oange ‘a e sima ia ‘e ngali ta’ofi. Ko homau hala na’a ku kole ‘e au ke mau hala sima pea ‘oku ou faka’amu pē mu’a ke u kole heni ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia fakamolemole pē ke ‘oange pē mu’a e sima tuku pē mu’a ke mau ngāue maipē mei hē si’ono feinga’i homau hala pule’anga kehe pē ke lava ‘o tanu atu ha makamaka ‘e ni’ihi mo ha ngaahi hake ‘e ni’ihi koe’uhī ke si’i feinga’i’aki homau hala. Kā ‘oku ou fakamālō atu he fa’a tokoni ange ‘o ‘oange ‘a e ngaahi ui mei Niua ke ‘oange e sima.

Tokanga ki he hokohoko atu palopalema he fepuna’aki mo e ongo Niua

‘Ikai ko ia pē Sea kā ‘oku ou to e fakamālō’ia heni foki ‘a e Minisitā Pa’anga koe’uhī ko e fa’a tokoni ange ha ngaahi fakatangitangi mai mo e ngaahi kole ‘a e motu’a ni mei motu pea tukuange pea ai mo e ngaahi fakafaingofua e me’a kotoa pē fekau’aki pea mo mautolu mei motu. ‘I ai pē ki’i me’a Sea ‘oku ou tokanga ki ai koe’uhī ko e kautaha vakapuna ko ‘eku fehu’i pē au ia heni kuo to e kamata ke li’aki mautolu ia he kautaha vakapuna tu’o taha pē ‘i he uike na’e ‘i ai e ki’i vakapuna ‘a Niuafo’ou tu’o ua eni ia e ta’evakapuna. Ko ‘emau kole pē Sea ‘oku ‘i ai e fengāue’aki fekau’aki ‘a e Pule’anga pea mo e ngaahi kau ngāue ‘oku ō ki motu ‘oku nau ‘osi ō ‘i he taimi ‘oku nau foki mai he taimi pea hangē ‘oku hoko ‘ene feliuliuaki pehē e ngaahi taimi ko eni ke faka’ai’ai kinautolu na’e tonu ke ō ‘o a’u ki Niuafo’ou mo Niuatoputapu ke ‘oua te nau to e ō koe’uhī ko e tūkunga ko ia ‘o e vakapuna.

Kole ke ngāue Kōmiti Fefononga’aki ki he ‘isiu fekau’aki mo e palopalema vakapuna ki he ongo Niua

‘Oku ‘i ai e kole ia Sea mei he motu’a ni kae ‘uma’ā ‘a e kāinga pē ‘e lava ‘o ‘ai ha’amau puna ‘a Niuafo’ou ‘oku ‘i ai e sivi mahalo ‘oku ou tui na’a pou pou maipē ‘a e Minisitā Ako sivi ko eni ‘a e Lautohi Pule’anga ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ke ‘ai mu’a ke fakahoko e fo’i puna kae tali ‘ave ai pea mo e sivi ko ia Sea pea mo ‘emau kau folau nau si’i kei tali mai pē mei Niuafo’ou na’a nau ‘amanaki ke puna mai he uike kuo’osi ‘oku ‘ikai pea toki folau atu e vaka ia he uike faka’osi mahalo na’a tali pē ki ai ‘e tōmui e sivi ia. Ko ‘emau faka’amu na’e ‘i ai e kōmiti na’e fili heni ko fē ‘a e taki ko ē ‘o e kōmiti mo e kōmiti ke to e fai mu’a ha ngāue ange ki ai pē ko e hā e me’a ‘oku hoko ki he kautaha vakapuna pea mo e tūkunga ko eni ‘oku ‘i ai Sea.

Sea ko e Tō Folofola ko ē ‘a e Tu’i ‘i he ta’u ni ‘i he faka’ali’ali ngoue ko ē na’e fai he Ongō Niua na’e Folofola’aki he Tu’i e me’a ko eni. Ako’i e fānau ke nau ō mai ‘o fai e feinga ki he potō faka’atamai pea nau foki ‘o ngāue’i ‘a motu ‘a Niua. ‘Oku ou fiefia lahi he ‘aho ni koe’uhī ‘oku ‘i heni e Minisitā Leipa ...

<007>

Taimi: 1545-1550

Vātau Hui : ... pea ko e Minisitā eni ‘oku fa’a kole atu pē, ‘io. Kole atu pē loto ki ai, mālō mu’a ‘Eiki Minisitā hono ‘oange sōsaieti ko eni ‘amautolú. Mau ta’imālie ai, tau atu pē ko ē ‘a e vaká efu.

Lord Tu’iha’angana : Sea, ki’i fehu’i mu’a ki he Fakafofongá. ‘Oku ai e me’a mahu’inga na’e ‘ohake ‘e he Fakafofongá, ke ke tali mai mahalo Sea, ke ke tokoni mai. Ko e Kōmiti ko eni ko ē na’a mau ngāue lahi ki ai, ‘a eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofongá, ka na’e kau ai ki he fefononga’akí, tatau pē ‘a e vakatahí mo e vakapuná. Pea ‘oku ou tui na’e ‘osi ‘alu ‘o a’u ki he faka’osi’osi ‘o e ngaahi fetalanoa’aki ‘i he taimi lōloa na’e fakahoko ai Sea. Kae hangē ko e fehu’i ‘a e Seá ‘a e Fakafofongá, ko e fē homau Seá faka’osi ‘emau ngāué, ‘a e Sea ‘emau Kōmití. Mahalo pē ‘oku mea’i pē ‘e tokoni pē Fakafofongá. Fē hotau Seá Fakafofonga?

Vātau Hui : ‘Eiki Nōpele, ‘oku ou kole ange mu’a ki he Seá ke ne me’a mai pē ko fē ‘emau Seá, ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ha ma’u ‘a e motu’á ni ki ai.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Me’a angé ki laló, ke ke ‘eke mai kia au he ‘oku ou ‘ilo ho’omou Sea? Me’a mai e Feitu’ú na ia. ‘Oku fiema’u pē Fakafofonga, koe’uhí ke ‘omai ho’omou lipootí, ‘a eni ko ē ho’omou Kōmití. Ka ko e Seá, ka ‘i ai leva ha nofo, ‘ikai pē ‘oku *absent* pē tengetange ha, ‘oku ‘i he Kōmiti pē ia ke nau fili ha’anau Sea. Ko ena ‘oku ‘ikai ke mou mea’i pē ‘oku ‘ifē homou Seá, ka ke hoko atu ‘a e Feitu’ú na.

Vātau Hui : ‘Io, mālō ‘aupito Sea. Ko e me’a ko ē he kautaha vakapuná Sea, na’a ku ongo’i lahi, he na’a mau folau ko ē ke mau folau ki Niuá na’e ‘i ai ‘a e tokotaha he’emau kau ‘Ofisá na’e ‘ikai ma’u hano sea. Na’e ‘uluaki fakakakato ‘a Vava’u ia, pea toki toenga ko iá, pea toki fakakakato ‘a Niuá, ‘i he vaka ko ia ‘a Niuá. ‘A ia ko e me’a ia ko ē na’e ongo kiate aú. Mau to e folau mai mei Niuafou’ou ki Vava’u, toe nofo ai ‘a e ‘Ofisa ‘e taha, ko ena ‘oku katakata mai pē ko ē ‘a Sami. ‘Ave ‘a e kau folau ia ‘a Vava’u, ha’u ia kae nofo ē. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke pau ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai .

Lord Tu’i’āfitu : Ki’i tokoni pē ki he Fakafofongá ke ke kātaki pē ‘eku fakahoha’a atú.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Tali pē e tokoni.

Lord Tu’i’āfitu : Ko ‘eku tokoní pē ‘aku ko e Sea he’enua Kōmití, ‘oku lolotonga mālōlō faka-falemahaki. Ko ia pē Sea e ki’i tokoni.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Ko e hā koā ho’o tokoní ?

Lord Tu’i’āfitu : Ko e tokoní ‘a e ‘eke ko eni Sea, na’e ‘uhinga ai ko ē e me’a na’e fakamalanga ki ai pē ko e fē ‘enua Seá. Ko ‘enua Seá ‘oku lolotonga mālōlō faka-falemahaki ki muli.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Mālō.

Fokotu’u ke fakangāue’i fānau ongo Niuá he Potungāue Leipa & si’isi’i ai fakamole

Vātau Hui : Mālō Sea, ka u hoko atu ai pē au ia mu’a Sea. Ko e ‘uhinga ‘eku fakahoha’a ‘aku

‘anenai ko eni ki he 'Eiki Minisita ko ia e Leipá, kae toki fai ai ha feme'a'aki 'a e Feitu'ú na, pea mo e Hou'eiki ko eni 'o e Falé ni, ki he 'ū me'a ko eni 'oku ou fakahoko atú, he ko e me'a eni ia 'oku tangi pē ia pea uhu pē ia homau lotó 'omautolu Sea. Ko e Folofola ko ia na'e fai 'e he Tu'í, ako'i 'a e fānau ke nau ōmai 'o feinga, pea nau foki 'o ngāue'i 'a Niua. Ko e Tō Folofola ia 'i he Faka'ali'ali Ngoue ko ia 'o e ta'ú ni. Ko 'eku kolé 'aku ki he 'Eiki Minisitā ko ia e Leipá. 'Oku meimei folau ma'u pē 'enau kau ngāué 'i he kuata kotoa pē, pē ke ō, koe'uhi ko e fakafuofua koloá. Meimei ko e kuata, folau atu. Ko 'eku kole 'aku ia ki he 'Eiki Minisitā, pē 'e lava tukuā 'enau folau. 'Oku 'i ai 'emau ki'i fānau 'amautolu, 'osi lava e sivi ia. 'Omai nautolu 'o teu'i, nau omi pē nautolu 'o nofonofo pē ia 'i Niuatouputapu, hala 'a Niuatoputapu, hala mo Niuafo'ou. 'Ai mai mo ha taha mei Niuafo'ou 'osi lava e sivi. 'Ave 'o nofonofo pē 'i Niuafo'ou. Fetu'utaki pē nautolu ki ai, 'omi pē 'ene lipooti 'a'ana, ko e 'uhinga ia 'eku kolé, ki he 'Eiki Minisitā. Fakamolemole pē mu'a, tuku ā 'a e kau tama ia 'i Tongá ni, 'oua 'e to e ō ia ki Niua. Ngāue ma'u pē ha kau 'Ofisa mei Niua 'i he Leipá 'i he tafa'aki ko ia ki he fakafuofua koloá. Lolotonga hala, ka 'oku meimei folau atu ma'u pē 'a e kau tama. Te nau sai'ia foki nautou he folau..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ka u tokoni atu ki he me'a ko ia 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafongá.

'Eiki Sea Le'ole'o : Me'a mai.

Tali ke fakangāue'i fānau 'osi ako lelei he Potungāue Leipa kae kamata lau 'aho

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko 'etau me'a foki 'atautolu 'oku faí ke fakahoko 'a e sēvesí. Kapau 'e ma'u ma'ama'a ange ena, pea 'ai ia. Kapau te u 'alu au 'o *calculate* e fakamolé mo e sēniti mo e *per diem* 'i he 'alu fakakuatá, 'e mamafa 'aupito ia. Ka kapau 'e 'ai ha fo'i toko.. 'Oua 'e 'ai ke to e ō mai ki hení pea toe foki atú mo e fakahela. Fiema'u pē ha toko 2 ai, pea 'ai ke fei mo kamata. 'Ai lau'aho kamata 'aki ia.

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō 'Eiki Minisitā.

Vātau Hui : Mālō lahi, Sea ko u fiefia lahi he tali fakafiemālie 'oku 'omi 'e he Minisitā Leipá. Sea, ko e hā eni Sea?

'Eiki Sea Le'ole'o : Minisitā Ako, ko e hā e me'a, 'oku ai ha me'a 'oku ke tokanga ki ai e Feitu'ú na?

'Eiki Minisitā Ako : Ko e talí pē e me'a ko ia felāve'i mo e Akó.

'Eiki Tokoni Sea : 'Oó mālō.

Fakama'ala'ala he polokalama tokoni ki he fānau mei Tokelau e Pangike Māmani

'Eiki Minisitā Ako : Tapu mo e Sea e Fale Alea 'o Tonga, pehē ki he Hou'eiki Mēmipa ...

<008>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā Ako: .. Mēmipa 'o e Fale 'eiki ni. Ko e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofongá 'oku mo'oni 'oku pou pou ki ai 'a e Potungāue Akó. 'Oku fie 'alu 'eku kau 'ofisa 'o 'a'ahi ki he akó ka ko e faingata'á koe'uhí ko e ta'epau 'a e puna 'a e vakapuná. Ko 'etau sivi hū 'oku fai ia 'i 'Okatopa. Pea 'oku 'osi maau 'a e alea ia ki ai Fakafofonga. Ne u fai 'eku fakataha pea mo e Va'a ko eni 'o e Pangikē 'a Māmaní 'i Tonga ní ko e polokalama 'oku 'iloa ko e 'Ilo mo e Ma'u Ngāue ma'a e Tongá. 'Oku nau tokoni ki he totongi e ako 'o ha ni'ihi 'oku masivesiva fakapa'anga 'a e mātu'á. 'A ia 'oku nau 'omai 'a e pa'anga 'e 360 ki he teemi. 'Oku 'omai 'a e pa'anga 'e tahaafe fāngeau fānoa (1440) 'i he ta'u. 'A ia 'oku lava ke totongi 'enau akó pea fakafoki e *receipt* 'o 'ave ki he 'ofisa ko eni 'oku ne tokanga'í. Pea ka 'i ai ha toenga ai, 'e lava pē ke ngāue'aki 'e he mātu'á ke kumi'aki ha puha sipi pē puha moa ke fafanga'aki e fānaú. 'Oku 'i ai mo e tokoni 'a e polokalama pē ko ení ko e pa'anga 'e 500 ki he māhina ki he kau ako mei Tokelau 'oku nau 'i Tonga ni, ko e pa'anga 'e 500 ki he māhina. Pea 'oku fakahū pē ia ki he 'akauni 'a e tamaikí. Ko e silini ko ení 'oku 'ange ia ki he fa'ahinga 'oku nofo 'enau mātu'á 'i Tokelau. 'Oku 'ikai 'uhinga ia ko ha kau me'a 'oku ōmai mei Kotu 'o nofo 'i Tonga ni. Pea nau langa fale 'i Tonga ni, pea nau hoko leva 'e kinautolu 'o tokua ke kole ki he silini ko iá, 'ikai. Ko e silini ko ení 'oku 'oange ia ki ha fa'ahinga, ko e tamaí mo e fa'ē 'oku nofo ia 'i Niuafo'ou ka 'oku 'i heni e fānaú. Pea hangē ko e me'a ko eni kuo fai ki ai e kole 'a e Fakafofongá ki he ako'í ko ē fānaú, ko e founa eni. Pea ko 'etau sivi kuo maau e alea ia mo e ngaahi me'a ko iá ki he fai e sivi ka 'oku 'i ai e pou pou ia ki he kole ko eni mei he Fakafofongá ki he vakapuná. Mālō Sea.

Vātau Hui: Sea mālō 'aupito ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā Akó. Ta ko e ongoongo lelei 'oku me'a hake 'Eiki Minisitā Akó 'o fakahoko maí. Pea ko u fiefia ai. Ko u fiefia lahi he fu'u tokoni, ko e tokoni, ko e fanongo mai 'a e kāinga he taimi ní 'oku nau 'ilo 'oku 'i ai e tokoni pehē ka 'oku fakataumu'a pē kia kinautolu pē 'i Tokelau mama'ó, 'o 'ikai ke 'i heni. Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā ko e 'uhinga foki 'eku fakahokó he ne a'u mai 'enau tā mai ho'o potungāue ki he motu'a ni pē 'oku ai koā ha vaka ki Niua koe'uhi ko e siofaki ki he 'ave ko ē sivi, kae tā ko ē 'oku lava pē 'e he Feitu'u na 'o fakakakato 'a e me'a ko iá. Ka ko eni, ko e 'uhinga e kole ia ko ení Sea. 'Ai pē mu'a 'emau puná 'amautolu pea hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e Hou'eiki Ha'apaí, Fakafofonga e Hou'eiki Ha'apaí. Fai ha fakataha ke to e fai angé hano talanoa'í. Pea 'ai e vakapuna ko ē 'a Niuafo'ou mo Niuatoputapú ke mahino, he 'ikai to e 'ave 'a Vava'u ki ai pea toki 'ave leva Niua mei Vava'u ki Niua. 'Atu 'a Niua mei Tonga ni ki Vava'u, 'ave pē 'a Niua mei Vava'u ki Niua, ko e faka'amu ia 'a e motu'a ni. Ko e anga ia 'etau me'a 'oku pehē. Koe'uhí ko 'emau fa'a ō atu pea tuku e ni'ihi talamai 'oku fonu, *standby*, 'osi ko iá, fakafonu'aki ia 'a si'i kāinga mei Vava'u. Ko ia Sea ko u hounga'ia he tali 'oku laumālie lelei ki ai e Fale ni. Pea ko u fiefia lahi, fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā ko ia 'o e Fefakatau'akí. Mālō, 'i he anga ia 'etau me'a.

Veivosa Taka: Sea ko e ki'i tokoni pē,

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu?

Vātau Hui: Sea ko u kole atu mu'a ke tuku ā mu'a e fakatonutónú.

Veivosa Taka: Ko e kole tokoni pē Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e tu'u he taimi ní ia Fakafofonga, mahalo ko e taimi ko ení tuku kotoa pē kia, ma'a e Feitu'u na. 'Io me'a mai.

Veivosa Taka: Ko 'eku ki'i tokoní pē Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na, tapu mo e Fale 'eiki ni. Ko si'i kāinga ko ē 'oku fakaheka ko ē 'i Vava'ú, ko e kāinga Niua 'oku nau mali mai ki Vava'u. Ka ko e me'a foki he 'oku nau lēsisita nautolu ia 'i Vava'u. Ko e me'a ia 'oku pehē 'e he motu'á, 'ave kakai Niua ki Niua. Pea ko u tui ko e kakai Niua pē ia ka 'oku 'ikai ke fu'u lave'i, mea'i 'e he Fakafofongá. Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

Vātau Hui: Sea mālō 'aupito e fakatonutonú Sea ka ko u tui pē 'oku 'ikai, he 'oku 'ikai ke mau manako tangata mai mautolu ki Vava'u. Mau manako tangata mai mautolu ki Tongatapu ni mo manako fefine mai ki heni. Ko ia Sea ko u faka'amu pē ke ki'i tokangaekina ange mu'a 'e he Kōmiti ko ení 'a e tafa'aki ko íá.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, ko e hā 'Eiki Nōpele mei Vava'u, Fakafofonga.

Lord Tu'i'āfitu: Laumālie lelei hangē 'oku ke tuputāmaki mai koe kia au na'e talu ē fa'a me'a 'a e., Ko 'eku tu'u pē 'aku 'o tokoni ki he Fakafofonga Niua, laumālie lelei fakamolemole he'eku fakahoha'a pehē atú. Ko e 'uhinga pē 'eku fakahoha'á ko e vaka eni 'e ua 'o Niua 'oku 'ikai ke a'u ki Niua. Ko e vaka 'Otu motu Anga'ofá, pea 'oku mea'i 'e he Fika 15 'o,

<001>

Taimi: 1555-1600

Lord Tu'i'āfitu: ... 'o Vava'u. Ko e Y12 ko e vakapuna ia 'o Niua 'a e vakapuna 'oku si'i tangi ai e Fakafofonga 17 'o Niua. 'Oku mo'oni. Na'e 'uhinga 'omai e ki'i vakapuna ko ē 'oku fe'unga mo e fanga ki'i mala'e vakapuna ko íá ke tō ki Niua. Pea 'oku tonu ke fetu'utaki leva 'a e Fakafofonga ki he Hou'eiki Pule'anga ke fakatokanga'i ho'o koloa ke fe'ave'aki ai ho kāinga. Mo'oni 'aupito ho'o si'i fakatangí.

Sāmiu Vaipulu: 'Oku 'i ai pē vakapuná ia ka 'oku fu'u lahi e mole he 'alu ki Niua ko e me'a ia 'oku 'ikai ke puna ai e kautaha.

Vātau Hui: Sea.

Lord Tu'i'āfitu: Sea na'a ke kole e vaka ma'a Niua.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku mo'oni 'a e 'Eiki Nōpele. Mahalo pē 'oku 'ikai ke ke mea'i Fakafofonga Fika 17. Ko e Y12 ko e vaka ia 'o Niua.

Vātau Hui: Sea ko e tali ia 'oku ou fie fanongo ki ai Sea. 'Oku 'ikai ke u tokanga au ki he pehē mai ko ē ko e mole. Ko e me'a ko ē ko u tokanga ki aí ko e koloa 'a hai? Koloa 'a Niua. Ko e mole te tau fē'a'ao pē tautolu mo ia 'o a'u ki he'etau mate. Pau pē ke tau fe'ao pē tautolu mo ia.

Ka ko ia ai Sea ko mautolu pē ‘oku mamafa taha e totongi. Ka totongi pāsese 200 tupu e ‘alu atu 200 tupu e ha’u ki Niua. 400 tupu ia ‘a e fo’i ‘alu atu mo e ha’u. Kapau ‘e totongi vakapuna 700 tupu 600 tupu. 1000 tupu ia. ‘Oku ‘i ai ha totongi pehē ‘i fakamāmani lahi ‘i he ‘eá? Kapau ‘e fonu lelei e vakapuná pāsese ‘e 15 1 kilu 5 mano 4 kilu e kātoa e me’a ko iá Sea. Ko ia Sea ko u pehē ni ‘e au te tau mole leva ‘anefē he fu’u lahi pehē ‘a e mamafa ‘a e totongi. ‘A ia ko mautolu ‘oku mau fua mai ‘a e tukuhau lahi taha ko ē ‘a Tonga ni he taimi ni. Ko e anga ia ‘eku fakafuofua Sea. Ka ko u fakamālō he ‘oku tokoni lahi ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ki he ngaahi tokoni ko eni mo e fakatangitangi ‘i he ngaahi me’a na’e fokotu’u pē kimu’a pea koe’uhí ko e ki’i fakatangitangi pē ki he Minisitā Pa’anga tokoni mai mu’a. Te ke pehē te ke fakasiosio kehe ka mau fēfē. Ko e pehē te ke fakalongolongo ka u fēfē. Ko e me’a ia te mau si’i kei mo’ui mai ai koe’uhí ko ‘emau kole mai ke ‘omi pē mu’a ha tokoni ma’a mautolu.

Sea ka u hoko atu Sea ki he sīpotí. Ko e sīpoti ko ē ‘a Niua te mau toki sīpoti ‘i Tīsema. Ko ‘emau faha’i ta’u sīpotí ia. ‘Akapulu, liiki, ‘akapulu ‘iunioni ‘alu ai pea mo ‘emau kilikiti pea ‘oku kau ai mo e netipolo pea mo e pasiketipoló. Toki fai ia ‘i Tīsema ‘oku ‘ikai ke mau hangē mautolu ko moutolu heni. ‘Oku mau kehe pē mautolu he ‘oku toki fai ia he taimi ko e ngaahi taimi ‘aho lotu mo e taimi ia foki taki taha foki ki hono feitu’u. Ko ‘eku kolé Sea ko eni kuo me’a mai e ‘Eiki Minisitā Le’ole’o ko ē Sīpotí ‘oange mu’a ha ki’i pale ma’a e mau sīpoti ‘o e ta’u ni. Lō ua ‘a e ongo vahefonua.

Mo’ale Finau: Sea ki’i kole mu’a ki he Fakafofonga ke fakahingoa mai mu’a e sīpoti ko ē ‘oku fai ‘i Niua he ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘ene fakamatala.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Liiki, netipolo ...

Vātau Hui: Sea ka u fakahingoa. Ko e *rugby league* ‘oku ‘i ai mo e *cricket* ‘oku ‘i ai mo e *football* ‘oku ‘i ai mo e *basketball* ‘oku ‘i ai mo e *netball* ko e ngaahi sīpoti ia ‘oku ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakamatoato pē ‘etau ...

Vātau Hui: Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakamatala ko ení ko e *rugby league* ‘oku fakahoko ia ai. ‘Oku fai pea mo e ‘iunioni, ‘oku fai pea mo e netipoto ai. ‘Oku fai pea mo e pasiketipolo pē ia ko ē tautau toko 11. ‘Oku kau ki ai ‘amautolu ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hā e me’a ‘oku tuku ai homou sīpoti ‘iloá ‘a e toutaí pea mo e fua niu.

Kole ha tokoni fakapa’anga mei he Pule’anga ki he sipoti e kāinga ‘i Tīsema

Vātau Hui: Sea ‘oku ‘ikai to e fua e niu he taimi ni. He ‘oku ‘ikai to e fai ha ngaahi mataka he taimi ni Sea. Ko ‘eku kole Sea ha tokoni mu’a ma’a mautolu koe’uhí ko ‘emau sīpotí ‘e fai ‘i Tīsema. Neongo te mau feinga ki ai pea ‘oku mau folau ki ai ‘i Tīsema. Ka ‘oku ‘i ai e kole koe’uhí ko hono teuteu ko ia ‘o e fānau ko ē ko honau kaha’u hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Hou’eiki Nōpele ko ia Tongatapu ní. ‘Ai mu’a teu’i ha’atau kau va’inga kau sīpoti ‘i Tonga ni. Ko Solomone Kata ko e tokotaha ia mei Niuafo’ou. Ko e *Jason* Taumālolo konga Niua fa’ē. Ko u kole atu ke mou koe’uhí ko e konga Niua mo ia. Ko Fusitu’a ko e Niua mo ia. ‘A ia ‘oku tokolahi pē ka ko u tui pē ‘Eiki Sea kapau ‘e fakaivia eni pea fakalotolahi’i kinautolu ko u tui te

mau a'u ki ha to e tu'unga 'oku to e ma'olunga ange 'emau fai e sīpotí mei motu. Ko ia Sea ko u kole atu poupou lahi 'aupito ki he sīpotí koe'uhí ...

<002>

Taimi: 1600-1605

Vātau Hui: ... ke tokangaekina ange mu'a 'e Minisitā. Fai mo fai ha fo'i tohi fakavavevave mai he taimi ni na'a a'u mai e Minisitā ko ē koe'uhí ke tokonia ange 'emau sīpoti ko eni 'i Tīsema. Lele ua pē ongo vahefonua. Ko ia pē 'Eiki Sea ka u ki'i ngata hē ko e 'uhinga ka u toki hoko atu. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki Pule'anga mou fanongo pē ki he ngaahi talatala ko ē 'oku 'oatu 'e he tafā'aki ko eni mei Niuá. Mou tokanga koe'uhí ke feau 'a e ngaahi fiema'u ko e Fakafofonga eni 'a e kakaí ki he vāhenga Niuá. Hou'eiki ko u tui mahalo 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha'atau me'a te tau to e fai ha feme'a'aki ki ai. Koe'uhí ko e 'aho ni na'a ku tuku atu ke mou talatala mai ngaahi me'a ko ē 'oku mou fiema'u kuo vave e taimi ka tau nga'unu leva. Ko 'etau 'asenita 'oku 'osi mahino 'etau 'asenita ki 'apongipongi. Ko e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Polisi 'a ia 'oku tukuhifo fakataha pea mo e līpooti 'a'ahí faka-Fale Alea. Kae 'uhí toe pē 'etau miniti 'e hiva. 'Eiki Nōpele mei 'Eua te u to e tuku atu pē ki he Feitu'ú na ke ke me'a mai ke ke fiemālie.

Kole ha tali mahino pē 'e kau 'apiako Sia'atoutai he 'inasi ha tokoni mei he Pule'anga

Lord Nuku: Mālō. Tapu pē pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Ko e faka'osi ko e ngaahi me'a ko ē na'e fai ki ai e hoha'a 'Eiki Sea na'e fai foki e kole he taimi ko ē na'e fai ai e fakamatala Patiseti ki he fekau'aki pea mo e totongi ko eni 'o e ngaahi 'apiakó. 'Apiako ma'olunga angé. Na'e fakafehu'ia foki na'a ku kole pē ki he 'Eiki Minisitā pea na'a ne me'a mai pē 'e fai e ngāue ki ai. Na'e kau ai e ngaahi 'apiako ko eni na'a ku pehē hangē ko eni ko Siatoutai he koe'uhí ko hono fakalea ko e 'apiako, 'apiako ma'olunga ange. Ka koe'uhí na'a ne fakahoko mai 'e fai e ngāue ki ai pea toki fakahoko mai. Pē ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai ke kau ai e 'ū 'apiako pehē. He koe'uhí ko e anga ko ē 'ene tu'u ko 'ete ako pē ko ē hē 'o ma'u 'e *Pd* pea te 'alu aipē 'o hoko atu ki he 'univēsiti 'i ha 'ū mala'e kehekehe. Ka ko e kamata'anga ko ē ke fai ko ē ki'i fakangofua ke hū 'Eiki Sea 'oku makatu'unga ia mei ai. Pea ko e 'uhinga ia 'o e kole 'Eiki Minisitā pē 'e lava pē 'oku 'i ai ha tali mahino pē ko e hā e 'uhinga 'a ē ko ē 'oku 'ikai ke tali ai ke nau kau nautolu 'i he ngaahi tokoni fakapa'anga 'Eiki Sea.

Pea ko hono uá pē 'Eiki Sea koe'uhí ko e me'a ko eni fekau'aki ki he Sīpotí. 'E lava ke 'oatu ha fokotu'u ke pālōti'i he Fale ni ke tuku mai ha pa'anga pea mei he *levi* 'ave ki Niua ke hangē ko eni ko 'enau fiema'ú hangē ko e sīpoti fakalotofonua ko eni 'i Tonga ni ke lava ke tukumai ha pa'anga mei ai ke 'uhí ke fai 'aki ha fokotu'u. Ka koe'uhí pē ko e hā ha me'a pea mei Taumu'a pē te nau hanga pē 'enautolu 'o vahe'i pē fiema'u ke 'oatu ha fokotu'u pea mei he Fale ni 'o fekau'aki pea mo e ngaahi tokoni ko ē fekau'aki mo e sīpoti fakalotofonua Sea 'uhí pē ki he *levi*. Ka ko e fakakaukau pē 'oku 'oatu 'Eiki Sea hangē ko eni ko e kole ko ē 'oku fai pea mei Niuá. Ko u tui 'e ivi lahi ange kapau te tau kole pea faitu'utu'uni e Falé ke fakahoko. Ko e me'a ko ē 'a ia ko e 'uluaki 'a eni ko eni na'e kole ki he 'Eiki Minisitā Ako.

Ko hono uá 'Eiki Sea ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia 'uhí ko e fakaava ko ē Fale na'e 'i ai 'a e folofola na'e pehē ai 'e fokotu'u e Komisoni 'e ua ki he paasipootí pea mo e me'a 'e taha 'oku ngalo 'iate au ta'omia 'iate au ka na'e ua 'a e folofola. Na'e pehē tali 'e he Pule'angá 'Eiki Sea. Pea na'e 'asi pē ia 'i he me'a ko eni ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga he'ene fakamatala Patiseti 'oku 'i ai e pa'anga ke fokotu'u'aki e ongo Komisoni ko ení. Ka koe'uhí ko e hala fononga ko ē kuo tau fononga mai ai he taimi ní 'oku 'osi mahe'a mai pea mei he anga e ngaahi ongoongó mei he ngaahi 'ofisi hangē ko e 'Ofisi Palēmiá 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga pehē. Ka ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia 'Eiki Minisitā Pa'anga he 'uhí he na'e kau ia he fakama'ala'ala ko ē 'i he Patiseti 'oku 'i ai e pa'anga ke fai 'aki e Komisoni ko iá. Pea ko e fehu'i pē ia pē ko e hā ha tali mei ai he koe'uhí ko e ngaahi me'a ia 'oku lahi ai e longoa'a.

Ko e Sīpoti fai mo fakama'ala'ala ia ke 'osi, totongi mo e me'a ki he ngaahi ako, 'alu ki he Komisoni ke fakatonutonu 'aki 'a e ngaahi me'a 'oku makatūkia'anga 'a e anga e hala fononga ko eni ko ē ke fehu'i he taimi ki he taimi kae 'uhí ke fai mo fai ha ngāue ki ai. Kae 'uhí ka tau hiki tautolu ia ki he langa fakalalakaka ko ē fonuá. He 'ikai ke tau lava 'o hiki ki ai lolotonga ko iá 'oku 'i ai pē ngaahi makatūkia'anga. Ka ko e me'a kātoa ko ení 'Eiki Sea na'e fai pē feme'a'aki ho Fale ki ai taimi ko ē na'e alea'i ai e Patiseti pea ko e me'a ia 'oku fai ki ai hoha'a pē 'oku malava ke fai mai ha tali pē 'oku lava 'o fakahoko. ...

<002>

Taimi: 1605-1610

Lord Nuku: ... pē 'ikai, he koe'uhí, pelepelengesi 'aupito hotau Fale ni, koe'uhí ki he ngaahi feme'a'aki 'o e me'a ke fai mo e me'a 'oku 'ikai lava. Ka ko e tali ko ē, tuku mai ke fai ki ai ha ngāue, 'Eiki Sea,

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, me'a mai 'a e Minisitā Ako Ko ena kuo 'osi faka'ilonga mai, ki he fehu'i pē totongi ako ko ē 'oku vahe 'i he Pule'angá ko ē 'i he Ako Tekinolosa, Tivetí, ke lave mu'a a Sia'atoutai ai.

Tokanga 'ikai potupotu tatau faingamālie ma'u ngaahi 'api ki he ma'u monū'ia vahe mei he Pule'anga

Lord Nuku: 'Oku 'i ai e 'ū 'apiako 'oku 'ikai ke nau kau ki ai. Pea 'oku 'i ai mo e fa'ahinga 'oku vahe, kae 'ikai vahe 'a e fa'ahinga 'i he fa'ahinga 'uhinga 'oku 'ikai ke mahino kiate au pē ko e hā hono fakavahevahe'i, 'o e tu'unga faiako ko ē 'oku 'ave ki ai e tokoni ki he vahé, pea mo e faiako ko ē 'oku vahé.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

Tali Pule'anga ki he ngaahi polokalama tokoni ki he ako

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, kae'uma'a e Hou'eikí, kae 'atā ke tali atu 'a e fehu'i ko 'ení. Ko 'ene tu'u he taimi ni, mou mea'i pē kuo 'osi fakapaasi 'etau

‘Esitimeti. Pea ko ’etau ngaahi ‘Esitimeti ko iá ‘oku ‘osi ‘i ai pē hono ngaahi ngafa fatongia kuo vahea ki ai e pa’angá. Ko e ngaahi tokoni ko eni ’oku fai ‘e he Pule’angá ki he ngaahi ‘apiakó, kuo lava ‘o fai e tokoni ki he ako tokamu’á. Kuo lava ‘o fai ‘a e tokoni’i ‘o e ngaahi ako kolisi ‘a e ngaahi Siasi. Pea ko e tokoni ko ē ki he ako ma’olunga angé, ko e tokoni ia ki he ngaahi ako vokesinalé, hangē ko Monifooti, ‘oku fakalele ‘a e va’a fakatufunga, na fengāue’aki ai ‘a e Potungāue pea mo Manukau, mei Nu’usila. Pea ko eni kuo nau fakahoko mai kuo nau liliu nautolu ki he polokalama fo’ou, pea ‘oku fai ‘a e fa’ufa’u ki ai ‘a e Potungāue pea mo e Pule’angá, te nau ‘osi kinautolu ‘i Tīsema ‘o e ta’u fo’ou. Ka koe’uhí ko e fie fakahoko atu pē, ko e ngaahi tokoni ko iá ki he ngaahi ako vokesinalé, ’oku ui fakanounou pē ko e Tiveti. Na’e ‘omai ‘e Nu’usila mo ’Asitelēlia ‘a e tokoni ko iá, ko e pa’anga ‘e 600 ki he fo’i ‘ulu ‘i he semesitā. Pea ko eni kuo nau ‘osi mavahe nautolu ia, pea ko e fatongia ko iá, ‘oku fua ia ‘e he Pule’anga ‘i he taimi ni. Ka ko e kole fakamolemole atu pe, ki Sia’atoutai, kae ’uma’ā e ‘Eiki Nōpele, na’e tokanga foki ki ai e ‘Eiki Nōpele ko eni mei Vava’ú, ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha tu’utu’uni ki ai, pea ‘oku te’eki ai ke ma’u ha silini ke tokoni ki Sia’atoutai, mo e ‘ū me’a ko iá, kae mahalo pē Nōpele, tau fai’aki pē ‘etau ngaahi tokoni ki he ngaahi faikakai. Mahalo ’e ma’u ai pē e ngaahi *grant* ia ko iá. Mālō.

Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai ‘inasi ai ‘apiako Sia’atoutai he vahe he ko e ako fakapalofesinale

Lord Nuku: Sea, ko ’eku fie lave’i pē ‘aku ia, hangē ko e tokoni ko ē ‘a Nu’usilá, ‘Eiki Sea. Ko ’eku ma’u ko ē ki ai, na’e te’eki ai ke lava ‘o fakakakato e me’á, pea fakafoki ’e Nu’usila ‘enau silini, ‘a ena ko ē tokoni ko ē ko ē na’e ‘omai ki Tonga ni. Pea ko ’eku fie lave’i pē, koe’uhí pē ko e hā e ‘uhingá. Ko e ‘uhinga ko eni ko ē ki he ako ko ē fakapalofesinalé, ‘oku ou pehē ai pē ko e hā e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke kau ai e Ako Tohitapu he Ako Fakapalofesinalé? Ko e ‘uhingá ke makatu’unga ai ‘a e ‘ikai ke vahé.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io, me’a mai, ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea, pea tapu ki he Hou’eikí. Te u ki’i kole pē ke ‘omai e faingamālie ko ení, ke u ki’i lave atu ki he ngaahi me’a kuo hā hake ’i he’etau feme’a’aki. Ko ē, ne toki me’a mai e Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua, ko ‘ene ma’ú na’e fakafoki ‘a e sēniti, ‘i he me’a ko eni tokoni mei Nu’usilá, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ma’u pehē ‘a e motu’a ni, ko e manatu pē ‘a e motu’a ni, na’e ’i ai e pa’anga na’e fakafoki ki Nu’usila mo ‘Aositelēlia, ka ko e me’a kehe ia. na’e te’eki ai ke kau ia ’i ha me’a ki he akó.

Ko e me’a ko eni ki he fehu’i felāve’i mo e Komisoní, ‘a e ngaahi Komisoni ko eni na’e lave ki ai ‘a e patiseti, ’oku fokotu’ú. Na’e komisoni foki ‘e ua. Ko e Paasipooti, pea mo hā

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mo e tutu ‘o Nuku’alofa.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kuo ngalo ’iate au ‘a e me’a ‘e tahá. Sai, pea na’e toe ‘i ai ‘a e Komisoni ia ‘e taha na’e to e ...

<006>

Taimi: 1610-1615

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... mai mei he *Privy Council* kimui ni mai ko e Komisoni ia ‘a e Heulupe ‘a e me’a ko ē ‘a e Heulupe. Pea ‘osi fokotu’u mai mo hono Komisiona ia ‘o’ona kae te’eki ai ke fokotu’u mai ha Komisiona ki he ongo Komisoni ko ē. Pea ko ia ai ko e tu’utu’uni ‘a e Kapinetí fai e me’a ko ē kuo ‘osi ‘omai ko ē ‘a e Komisiona. ‘A ia ‘e kamata leva e me’a ia ko ē Heulupe pea toki ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E Hou’eiki. Ki’i fo’i *issue* ko eni ‘oku lolotonga me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā mou me’a atu ‘o to e fakapapau’i ho’omou miniti pea mo ho’omou Patiseti he na’e ‘osi tohi ‘i heni. Koe’uhí ko ‘etau taimí ‘Eiki Minisitā fakamolemole pē ki he Feitu’ú na ke tau mālōlō ka mou foki mai ‘apongipongi. Ko e ki’i me’a pē te tau kamata’aki ‘apongipongi hili pē ko iá te tau foki leva ki he’etau ‘asenita ‘o hangē ko ia ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘aneuhú. Minisitā Pa’anga ‘oku to e ‘i ai ha me’a ‘oku ke tokanga ki ai koe’uhí ko ‘etau taimí.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: He ‘oku ma’ulōloa e me’a e Hou’eiki.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘aupito Sea fai pē ho’o tu’utu’uni e Feitu’ú na mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea fakamolemole pē ko e ‘uhinga pē ko e ki’i fo’i ‘asenita pē ‘oku toe ki ‘apongipongi. Ko u kole pē au ia Sea ke u ki’i hao nounou atu pē te u sēkoní pē au ia ‘e tolu. Ko e ‘uhinga pē Sea kuo fakapapau’i mai eni mei he tafa’aki e Pule’angá ‘oku hoko tulāhoko ai pē hopo ia. Ko e Loea ‘a e Fale Aleá ko *Neil Adsett* ko e Loea ‘omautolu ko *Rodney Harrison* kei tu’ulāhoko ai pē hopo ia Sea. Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e hopo ko iá ‘oku fēfē. Ko e loea ‘a e hā ?

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e Loea ‘a e Fale Aleá ko *Neil Adsett* ko e Loea ‘o e Pule’anga ko *Rodney Harrison*. ‘Oku tulāhoko ai pē hopo ko ia ko e ‘uhinga pē ko e lēkootí.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hā e kaunga ko ia. Kapau ko e Fale Alea ‘e hopo kotoa e Fale Alea pē ko e motu’a ni pē ‘oku tonu ke hopo?

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Oku ne fakafofonga’i ‘a e Sea ‘o e Fale Alea. ‘A ia ko e ‘uhinga ko ē Sea e Fale Alea ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tukuange kiate au ke u fili ‘eku Sea ‘eku loea ‘oku ‘ikai ke mou kau e Pule’angá ia ai.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e tikite na’e ‘omai ia ki he Sea ‘o e Fale Aleá.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku te’eki ke ‘omai ha tikite ia kia au. Ko au na’e tonu ke faka’iló ?

‘Eiki Minisitā Polisi: Tonu pē mahalo Sea ke feme’a’aki e Feitu’ú na pea mo e Kalake ka ‘oku fuoloa ‘ene a’u mai. Ko e tokoni atu pē ko e ‘uhinga ko e lēkooti ho Fale ‘e Sea mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io hoko atu pē ho’omou me’a ‘amoutolu fakamolemole. Kapau leva ‘oku mou faka’ilo au ‘a e motu’a ni mou faka’ilo e motu’a ni. ‘Oua te mou faka’ilo e Sea e Fale Alea he ‘oku ‘ikai ke kau ia ai. Pea tuku mai ha’aku faingamālie ke u kumi ha’aku loea. Ko e tu’u he taimi ni ‘oku te’eki ke u kumi au ha’aku loea. Ka ke fakamolemole atu ki he ngaahi ma’u’anga mo’ui ko ē ‘oku ke me’a ki a’i ke ki’i ‘oleva hifo nautolu he ‘oku te’eki ke a’u mai ha me’a kia au. Talu eni mei ‘Epeleli, Mē, Sune, Siulai, ‘Aokosi ko Sepitema eni.

Fakapapau’i ‘e he Minisita Polisi tu’ulahoko ai pē hopo Pule’anga mo e Fale Alea

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e tokoni atu pē ki he Feitu’ú na. Ko e tikite ko ē ‘oku ‘omaí ko e ‘uhinga ‘o e *Speaker*, Tokoni Sea mo e Sea Le’ole’o. Ko e faka’uhinga pē ia ke ma’u kātōa pē ai. Pea ko e ‘uhinga ko e kongā ia ‘o e me’a ‘oku fai ai fetalanoa’akí Sea. Ko u tui pē ‘e tokoni atu ‘a e Kalaké ki he Feitu’ú na ka ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakahoko atu au ke tonu e lēkooti ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E Hou’eiki ‘oku lolotonga tonu pē ‘etau lēkooti ‘atautolu. Ka ke fakamolemole pē ki he Feitu’ú na ko e hā koā e me’a ‘oku mou to e ‘ai ai ke tau to e ō ‘o fakatonutonu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ‘e mole he fonua ni. Kapau na’e ‘i ai ha’aku tu’utu’uni ‘o mole ha pa’anga e fonua ni pea ‘oku totonu pasika pea ‘oku totonu ke ‘ave e motu’a ni. Ko e tu’utu’uni fakangaue pē ia. Ka ko u kole atu kia moutolu Hou’eiki mou fokifoki mai ki he’etau ngāue. Ko e ‘omaí ē Lao ke tau feme’a’aki ki a’i kuo ‘ai e ki’i me’a si’isi’i ke ne pukepuke ‘aki ‘a e fo’i Lao.

Kole ki he Kōmiti Lao ke fai ‘enau fakapotopoto pea fakafoki mai ‘u Lao 6 Pule’anga ke alea’i

‘E Kōmiti Lao ko u kole atu kia moutolu fai ho’omou fakapotopoto taha fai mo fakafoki mai e Lao ‘o fakatatau mo ‘etau Tu’utu’uni he ‘oku te’eki ke u ma’u au ha me’a ‘o hangē ko e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā Polisi. Ko u kole atu ‘apongipongi foki mai pē. Ko e ki’i fo’i *issue* pē ko eni ‘oku me’a ki ai e Minisitā Pa’anga ‘o fekau’aki pea mo e me’a ko eni ‘oku ‘ohake he ‘Eiki Nōpele. Ko u tui ko ‘ene lava pē ia ko ‘etau foki ia ‘apongipongi ki he’etau ngāue ‘o fakatatau pea mo ho’omou tu’utu’uni ‘e Hou’eiki. Ka mou me’a hifo ke tau mālōlō. Tōloi ki he 10 ‘apongipongi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pē he ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Aleá, *Lord* Tu’ilakepa.)

<002>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga